

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

I. HALVBIND 1968

Uddrag af dagbogsblade fra Tønder under den tyske besættelse

Af *Morten Bredsdorff*

Som forstander for Tønder Statsseminarium 1937—47 førte jeg i besættelsesårene 1940—45 med mellemrum dagbog over begivenheder, der berørte seminariet og forhold i min nærmeste kreds. Desværre ikke regelmæssigt; på grund af hårdt arbejdspress og til tider noget besværlige forhold er der ret store lakuner i mine dagbøger.

De her meddelte dagbogsblade er til gengæld alle nedskrevet umiddelbart efter de omtalte begivenheder, dels på grundlag af noter i lommebog undervejs, dels — det gælder f. eks. møderne med den tyske kommandant i Haderslev og på Tønder amtshus, april 1945, — efter forceret nedkradsning med blyant under selve mødet, idet jeg lod, som om jeg tog referat af de truffne beslutninger. Disse blade blev derefter renskrevet samme aften eller nat, hvad bl. a. kan ses af papirets kvalitet og skriften. Jeg har siden intet tilføjet og kun strøget enkelte rent private sætninger inden offentliggørelsen i »Sønderjyske Årbøger«.

Som almindelig oplysning kan tjene, at såvel undervisningsminister Jørgen Jørgensen¹ som hans efterfølgere og seminariernes chef under hele besættelsen, departementschef A. Barfod, under alle tjenstlige besøg i ministeriet indskærpede, at seminarieforstanderens største ansvar i Tønder var at bevare statsseminariet og dets øvelses-skole — i hine år Tønders eneste danske folkeskole — intakt så længe som overhovedet muligt, at undgå unødige provokationer og ikke udsætte det danske skolevæsen for tysk indblanding. Det samme blev jævnligt fremhævet af amtmand, grev O. D. Schack,² amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen³ og andre ledende sønderjyder i Tønder og Vestslesvig.

Ved hjælp af et enestående godt samarbejde i seminariets lærerkollegium lykkedes det at hindre adskillige forsøg på indgreb i besættelsens første fire år. Men da besættelsesmagten i 1944 slog i bordet og krævede plads i den ene af Tønders store skolebygninger, enedes rektor Randrup⁴ og jeg om hellere at overlade den tyske kommandant gymnasiets noget mindre bygning og samle hele det danske skolevæsen i statsseminariets mere rummelige lokaler. 1944/45 måtte vi derfor huse såvel seminariets og øvelsesskolens egne elever som gymnasiet og mellemskolen, en ingenlunde let opgave. Men den løstes ved godt samarbejde nogenlunde, indtil de tyske myndigheder i marts 1944 næsten uden varsel beslaglagde hele statsseminariet som krigslazaret, elevhjemmet »Klosteret« endda som epidemihus. Ved hjælp af storslået gæstfrihed fra de danske tønderborgeres side lykkedes det at få anbragt samtlige danske elever i større og mindre lokaler over hele den lille by, øvelsesskolens børn dog i restaurant »Schweizerhalle«, som vi på grund af dens beliggenhed omdøbte til »Riberhusskolen«. Under sådanne forhold gennemførtes både lærerksamen og studentereksamen i foråret 1945.

I hårdt medtaget tilstand blev statsseminariets bygninger frigivet sidst i august 1945, hvorefter en større istandsættelse fandt sted.

Noterne vil i øvrigt meddele de nødvendige, kortfattede historiske oplysninger.

I

Sommer og efterår 1943.

1. *august.* Schweiz's frihedsdag. Vi fejrede den i Faurholms have, Nalmose,⁵ med et lille skuespil, »Wilhelm Tell«, som Elisabeth og Thomas opførte. Om aftenen et mægtigt tordenvejr, så de måtte gentage det lille spil for Faurholms inde i stuen, mens tordenvejret drev ud over Lillebælt og Østersøen.

2. *august.* Med middagsfærgen fra Mommark; Friedy til Ollerup,⁶ jeg til Liselund,⁷ vi skiltes i Ringe for at mødes dér igen i morgen på hjemvejen. Ret sen ankomst til Liselund. Samtale med den ældgamle Niels Dael og hans hustru.

3. *august.* Luftalarm i nat kl. ca. 4. Ret stærk skydning og dumpe brag i sydlig retning. Jeg var urolig over at være borte fra børnene og stod op. Sov dårligt i nat. Jeg talte kl. 13: »Hvordan kan jeg under disse forhold bedst gavne land og folk?« (Om faren ved det blinde had og de ukontrollerede stemningsbølger; på langt sigt; vi skal holde vor kurs og vore løfter, uanset hvad andre gør ved deres). Niels Dael takkede varmt. Så afsted med bil til toget, i Ringe mødtes jeg med Friedy, truende uvejr mellem Faaborg og Mommark, men vi nåede dog hjem i god behold på tandem henad midnat.

5. *august.* Op kl. 4. Øsende regn, morgenmad og regntøj, afsted til Sønderborg for at nå 5,20. Undervejs stilner regnen noget af, jeg kommer rettidigt og nogenlunde tør til stationen, og når Tønder Øst kl. 7,45. Tønders 700-års jubilæum, blomster og flag overalt, kl. 8,30 en gammel postrytter gennem gaderne, kl. 9 festgudstjeneste i Kristuskirken. Da vi er færdige og vil gå, hvisker politimester Martensen-Larsen⁸ til politimester Brix⁹ og et par andre uniformerede embedsmænd, at de er nødt til at blive også til den tyske gudstjeneste, ministeren bliver også. Dommeren¹⁰ ser på mig: »Jeg går sgu min vej —«. Vi følges med de andre ud af kirken, udenfor træffer jeg bl. a. museumsdirektør Mackeprang, vor elskværdige redaktør fra »Tønder gennem Tiderne«,¹¹ som udkommer i dag. Jeg får ham, noget modstræbende, med til receptionen på rådhuset kl. 11.

Kl. 11. Receptionen er af praktiske grunde forlagt til amtshusets store sal. Her modtager borgmester¹² og byråd gratulationer på dansk og tysk; han svarer roligt og værdigt, ikke uden variationer og altid på dansk, det hele får et meget pænt forløb og ender med et glas vin. Kl. 12,30 jubilæumsfrokost på Hotel Tønder. Borgmesteren indleder med hyldest til kongen, og der synges »Kong Christian« 1. vers, skønt flere tyskere ser noget misfornøjede ud. 3 timers spisen og drikken. Ministeren taler; officiel lykønskning; nogle klare ord om dansk retspleje; alle lige for loven i Danmark, alle skal behandles ens, det fraviger vi ikke. Gid livet i Tønder fortsat må trives i fordragelighed mellem de to nationaliteter. Amtmanden taler, klogt, varmt og forsigtigt, om grænsebyens særlige kår. De andre sønderjyske borgmestre taler kort. Så kommer de tyske taler; vel forberedt, oratorisk unægtelig bedre end adskillige af de danske præstationer, hvoraf flere særlig hen mod slutningen var rene tilfældige improvi-

sationer. Først lærer Glæser:¹³ historisk om Tønder, som »eine Stadt der Bürgerschaft«, om pietisme og social hjælpsomhed, om Brorson og Schrader, så — overraskende — om »Die Politik der nationalen Versöhnung, die Klosterpolitik des Cornelius Appel —«. Derefter følger titl. folketingsmand pastor Schmidt:¹⁴ Om menneskets vækst, fra hjem til hjemstavn, videre til borgerskab og landsmandsskab, endnu videre, »in die grosse Völkerfamilie hinein — ich will nicht propagandieren, aber die Geschichte will es, es kommt eines Tages — durch Leiden und Streit ein hohes Ziel, das friedliche Zusammenleben der Völker als Brüder. Ich habe es in meiner Politik immer angestrebt.« — Så pastor Rühmann¹⁵ Om dagens begyndelse med gudstjeneste i Tønders ånd, om det åndelige livs kår, om »die freisinnigen dänischen Kirchengesetze«, og de gode kår, som disse skænker også den tyske menighed her. Man kneb sig i armene, en forbløffende ny tone. Dog bemærkedes, at Elholm¹⁶ ikke talte, og næppe gad rejse sig, da der indløb telegram fra kronprinsen. Der fulgte flere, ikke særlig betydelige taler, den gamle dommer Gjessing gav Tønder-minder til bedste, og en anden Tønder-dreng, Friedrich Andresen, sekunderede ham. Mod slutningen blev tonen noget støjende, øl og snaps gjorde deres virkning visse steder, indtil grænsegendarmeriets oberst, Paludan-Müller,¹⁷ Graasten, rejste sig og holdt den korteste tale: »Det er meget godt med al den tale om naboskab og fordragelighed. Der er bare det i vejen, at det er ødelagt for de første 200 år af det, som skete den 9. april!!« — Hyssen og almindelig uro, protest fra tyskerne, nogen flovhed blandt danskerne. Borgmesteren måtte redde situationen ved at beklage den faldne udtalelse, der ikke hørte herhen; vi har kunnet leve som naboer i fordragelighed, vi bør fremdeles kunne dele Vorherres gaver. »Velbekomme!« — Ved udgangen spurgte ministeren mig, om jeg kendte Paludan-Müller, og tilføjede selv: »Han er jo tosset, han må væk!« Opbrud i nogen uorden, en del fortsatte i restaurationen, hvor det vist nok gik ret drabeligt til mellem enkelte ophedede hoveder, dog endte alt vist i brændevinsforsoning. Jeg gik min vej og fulgtes ned til seminariet med dr. Mackeprang; vi var forundrede og på en måde grebne af de tyske taler — »men Orel¹⁸ er faldet i morges«, sagde Mackeprang, »Orel er faldet!!« — Vi var enige om, at den sidste tale burde være undgået, den var dum og taktløs og bragte os danske i defensiven. Derimod havde det været værdigt, om vi i tavshed

havde påhørt de tyske taler med deres fredstilbud; lad dem nu snakke, vi har et åbent sår, som vi foreløbig ikke taler om. Solskin i seminariegården, hvor Mackeprang og jeg stod og talte og tog afsked.

Jeg tog med 17,40 til Tinglev; i toget traf jeg amtslægen, han var spydsk: »En forloren fest« — »uærlighed og tomme ord det hele«, »burde aldrig have fundet sted o. s. v.« Måske har han ret.

Fra Tinglev cyklede jeg i en stille, ret mild sommeraften over Graasten, Dybbøl, Sønderborg, Fynshav til Nallose; hjemme ved 22-tiden efter en ejendommelig og indholdsrig dag.

Onsdag den 25. august. På cykel til Ellehus efter indbydelse af Erik Appel,¹⁹ der ville samle grænsekonventet. En del af omegnens lærere, præster og enkelte landmænd. Appel gav en redegørelse for den senere tids begivenheder i Esbjerg og Odense, indkaldelsen af samlingspartierne, forhandlingerne om det sidste opråb til befolkningen og ønskede en drøftelse af befolkningens syn på sabotagen og dens forhold til rigsdagen. Flere gav udtryk for voksende sympati med aktivisterne og kritiserede rigsdagen, der skulle være ved at miste sit tag i befolkningen. Andre — herunder også jeg — udtalte uvilje mod, at dansk ungdom af en uansvarlig propaganda lod sig drive til krigsmæssige handlinger, der stred mod den holdning, vi engang havde valgt at indtage, og fandt det besynderligt, at befolkningen ville rende fra den rigsdag, som den 23. marts var blevet valgt med så overvældende tilslutning. Et ret klart billede af en stemningsbølge i vækst — det var mit indtryk af drøftelsen i dagligstuen og haven på Ellehus.

Fredag den 27. august skulle jeg afrejse til studentermødet i Gerlev. Meget betænkelig, truende strejker, måske generalstrejke, uro i flere byer, Aarhus og København bl. a. Konfererede med politimesteren, der mente, at noget snart kunne ske, men dog næppe så hurtigt, at en 2 dages rejse ikke kunne gennemføres. Ing. Westh²⁰ fandt også, at jeg burde rejse for at få indtryk af mødet og lidt flere oplysninger.

Fredag i det store frikvarter gav Eskildsen²¹ oplysninger fra Dansk Samråds møde i Aabenraa. Jeg bad ham være min stedfortræder, og vi tog afsked, han rystede min hånd hjerteligt og sagde ironisk-patetisk: »På gensyn, måske først til fredsslutningen, eller når vi ser forstanderen igen«.

Afrejse med 11,54. En rolig rejse, stærk forsinkelse i Fredericia, en enerverende langsom fart over Fyn med umotiveret standsning i Gelsted, hvor sirenen tudede (kl. ca. 16). Mange på færgen, traf gamle skolekammerater, Hans Tholstrup, biografdirektør i Middelfart, og Knud Tholstrup, direktør for Dansk Gasflaskefabrik; sidstnævnte kom fra Aarhus og skildrede indtryk af generalstrejken med talere på havnen. Jeg nåede Slagelse med en times forsinkelse kl. 20, på hvilket tidspunkt jeg skulle tale i Gerlev (8 km fra Slagelse). I løb ud at finde en bil — der var kun en enkelt — hvis 'chauffør underholdt med rygter om rigsdagens indkaldelse, uroligheder i København, strejketrusler fra B. og W., demonstrationer mod politimesteren i Slagelse m. m., som jeg dog ikke tillagde videre betydning. På Gerlev Idrætsskole hjertelig modtagelse af professor Niels Nielsen, en kort samtale med en skare journalister, der ville have hovedtræk af mit foredrag på forhånd for at få aftenforbindelse med deres københavnske morgenblade. Så et glas mælk, og derefter talte jeg for en talrig, meget ungdommelig og særdeles begejstret studenterskare om »Forbundsstaten Schweiz«. Ved det påfølgende kaffebord mærkede jeg, at prof. Niels Nielsen var noget åndsfraværende, og han angav selv grunden. Den danske stemme fra London havde bebudet en tale til Gerlevmødet kl. 22, hvor prof. Mogens Fog ville tale til studenterne, og han ønskede ikke at støtte dette foretagende. Han foreslog studenterne at vise dem sin film fra Karelen, hvor han havde gjort en rejse i juni, lidt uenighed opstod om tidspunktet, og ledende senior måtte bøje sig for de unges krav: først kl. 22,30. Lidt før kl. 22 gik alle studenterne ud af spisesalen til en radiostue, senioratet og jeg blev siddende, og her hørte jeg mange ildevarslenende oplysninger. Særlig foruroligende telefoniske oplysninger om visse troppebevægelser fra den ydre mod den indre by, tanks foran gesandtskabsboligen ved Kastellet, formodninger om en forestående yderst alvorlig krise. Efter lysbillederne fra Karelen (Mogens Fog havde ikke talt, det var det velkendte bulder fra de unge mennesker derovre i stedet), samledes senioratet i Krogshedes dagligstue, og vi drøftede stillingen til kl. 1. Prof. Nielsen, prof. Thorkild Kristensen, Aarhus, og jeg var betænkelige ved, at situationen spidsede sig sådan til, at arbejdere og befolkning syntes at desavouere deres egne tillidsmænd, og vi var overbeviste om, at en generalstrejke ville vi uvægerlig tabe. Jeg overvejede, om jeg skulle søge at

nå en postfærge i nattens løb, men det var usikkert, om den gik — og Thorkild Kristensen og jeg gik så til ro med det håb, at vi vel nok på en eller anden måde slap over Storebælt.

Lørdag den 28. august. Med bil til Slagelse, hurtigtoget fra København næsten rettidigt og meget fyldt, som sædvanligt. I Korsør råbte højttaleren på en assistent ved statsradiofonien; han skulle straks afbryde sin rejse og vende tilbage til København. Nå ja, det behøvede jo ikke at angå os andre, selv om der råbtes så højt i et lidt usædvanligt anliggende. Undervejs en god samtale med den besindige professor Thorkild Kristensen, der var bekymret over landsmænds ringe realitetssans, så snart det gjaldt udenrigspolitik. Vi var på så mange felter enige, også om den vanskelige udvikling, der forestår, om der skal gro nye liberale tanker frem i landet.

Vi skiltes i Nyborg, og rejsen var i øvrigt uden sensationer. I Fredericia overhørte jeg en samtale mellem nogle handelsrejsende om strejken i Aarhus, den syntes at være grundig og omfattende.

Jeg ankom over Bramminge til Tønder H. uden særlige oplevelser. Toget var inde ca. 19,30, og på banegården ventede Friedy og Elisabeth mig, vi var alle tre glade over, at denne rejse var vel overstået. Da vi nåede hjem, var overlærer Brahm²² i telefonen; han havde besøg af rektor Randrup, og de ville omgående tale med mig om vigtige ting. Jeg bad om at måtte spise lidt først, da jeg intet havde fået siden færgen, men allerede 10 minutter senere indfandt de to herrer sig i min stue. Rektor Randrup berettede, at han gennem politimester Martensen-Larsen, Aabenraa, havde sikker efterretning om, at et tysk ultimatum var udløbet om eftermiddagen, at tyskerne havde styrtet regeringen og overtaget magten, og at vi snart ville få følgerne at mærke. Hans første overvejelser gjaldt lønudbetalingen den 1. september, og han foreslog, at seminariet og statsskolen allerede søndag søgte at formå deres bankforbindelser til på forhånd at udbetale lærerne septemberlønnen. Jeg tøvede, dels under indtryk af de stærke begivenheder, dels fordi jeg mente, at vi frem for alt ikke skulle foretage noget usædvanligt, eller noget der kunne bidrage til at forøge uroen; endelig var det imod loven at udbetale før den 1. Det sidste punkt ville rektor med god samvittighed sætte sig ud over, sagde han, og vi drøftede det frem og tilbage. Jeg mente, at dersom disse efterretninger var sande, ville der antagelig ske lukning

af bankerne, i øvrigt ville man næppe i første omgang forholde embedsmænd deres løn. Vi skiltes med aftale om at holde forbindelsen vedlige de næste dage.

Min heldige hjemrejse havde givet mig en vis sjælero, så jeg foretog mig foreløbig intet. Desuden er vi efterhånden så vant til disse nervekriser, at man hellere må »wait and see«. Kl. 22 ringede bagermester Thorvald Petersen,²³ at rygterne vist var overdrevne, det danske svar var sendt til Berlin, og søndagen ville formodentlig bringe en afklaring. Som det skulle vise sig, var dette ikke rigtigt, men det var et fortrinligt sovepulver, og vi sov godt natten til søndag.

*Søndag den 29. august.*²⁴ Vi vågnede ret sent i strålende sol. Da jeg kom ned, var seminarielærer Gravgaard²⁵ kommet. Han meddelte mig ret foruroliget, at regeringen var gået, at tyskerne havde taget magten og allerede patruljerede Tønders gader, samt at Claus Eskildsen var arresteret af tyskerne tidligt i morges. Vi ilede til radioen og hørte det meste af det bekendte »opråb«, der skulle oplyse om, hvad der var sket. Så vidste vi så meget. Kl. 10,45 kom folketingsmand Erik Appel og hans hustru indenfor hos os, de ville i kirke i Tønder og i øvrigt drøfte stillingen med os. Appel vidste i øvrigt ikke meget mere end vi andre og var ikke klar over, om han var rigsdagsmand eller ej. Appels og vi fulgtes til kirke, der var ikke særlig mange, men tydeligt nok lagde folk mærke til, at Appel var på fri fod. Rygterne havde åbenbart god fart. Pastor Magle²⁶ holdt sig til teksten og lod sig, heldigvis, ikke forlede til improvisationer i dagens anledning. Og salmerne blev sunget med stor kraft. Efter prædikenen strømmede de fleste ud af kirken, vi blev en hel lille skare udenfor, indtil vi indså faren, da tyskerne passerede torvet, og spredtes.

Derefter samledes en lille skare embedsmænd uopfordret i vore stuer. Rektor stod og ventede os, da vi kom fra kirke, Hans Andersen, Kongsbjerg,²⁷ og hans kone fulgte med ind, så kom Appels, derefter dommer Stegmann og endelig ingeniør Westh. Vi søgte gensidigt at orientere hinanden. Hvilken stilling indtager kongen? Ministeriet? Rigsdagen? Hvad skal embedsmændene nu gøre? Det sidste gav anledning til ret livlig drøftelse. Rektor indtog et ret aggressivt standpunkt og syntes i tvivl, om man skulle gå i arbejde næste dag. Dommer Stegmann: Hvad vil De gøre, rektor, hvis Deres elever strejker? — Rektor: Det tror jeg ikke, de gør! — Dommeren: Hvad

Helligåndshospitalet i Tønder. Fra slutningen af trediveerne en del af seminariet, bl. a. rummer det seminariets bibliotek. I baggrunden skimtes forstanderboligen.

gør De her på seminariet? Vi vil passe vort arbejde, så længe det overhovedet er muligt — hvem gavner vi med at løbe fra det? — Dommeren: Jeg går sgu også i retten i morgen, jeg skal dømme en hjemmetysker, der har solgt ulovligt til værnemagten, det kan blive helt fornøjeligt! Ingeniør Westh: Vi kan i hvert fald ikke begynde med arbejdsnedlæggelser. Hans Andersen: Det er helt rigtigt. Embedsmændene skal blive ved, så længe de bare kan få lov. Men hvad skal vi gøre ved gidslerne? Det blev nu oplyst, at foruden Eskildsen var dr. Dahl²⁸ og provst Schülein²⁹ arresterede af tyskerne. Hans Andersen slog fast, at vi måtte være helt solidariske med vore fangne landsmænd, protestere og arbejde på deres befrielse ad alle kanaler.

Han opfordrede Appel til at benytte den tillid, han faktisk nød hos hjemmetyskerne, til at få disse mænd befriet. Appel var meget tilbageholdende, ville ikke foretage sig noget, syntes i det hele taget en smule uklar og usikker i denne uvante situation. Det besluttedes så, at Appel og Hans Andersen som repræsentanter for den vestslesvigske befolkning skulle gå til borgmester Paulsen nu straks og nedlægge en protest, som borgmesteren skulle viderebringe til kommandanten.

Derefter gik dommer Stegmann, og kort efter besteg Appel og Hans Andersen deres cykler for at tage ned til Landmandsbanen og træffe borgmesteren. Et forsøg på opringning til hans nummer blev afvist af centralen: Telefonering er forbudt! Lige efter, at de var gået, ringede telefonen: Det er politimesteren. Jeg har lige hørt af dommeren, at der sidder en lille kreds hos Dem. Hvis den samme kreds stadig er tilstede, vil jeg gerne komme straks for at sige dem et par ord.

Ingeniør Westh fløj så afsted og indhentede Appel og Hans Andersen ved Landmandsbanen, de kom alle tre tilbage, og et øjeblik efter kom politimesterens bil ind i Vidaagade. Han ankom i uniform, og det vakte en smule opsigt, da han gik ind i vort hus. Kort i forvejen var en patrulje med de lilla plakater og ledsagende tyske drenge gået igennem den lille gade.

Politimesteren: Jeg hørte, at disse herrer var samlet her. Derfor vil jeg gerne benytte lejligheden til at give Dem en fremstilling af, hvad jeg har oplevet i dag.

Kl. lidt før 4 i morges ringede min telefon. Det var dr. Dahl, der sagde noget om, at man ville arrestere ham som gidsel, at han protesterede, men så blev der afbrudt, vistnok ved at røret blev revet fra ham. Jeg hørte ikke mere. 15 sekunder efter ringede det på min egen dør. En tysk officer bad mig følge med til kasernen, kommandanten ville gerne tale med mig. Jeg fulgte med i bilen og blev straks ført op til kommandant Onnen, med hvem jeg havde haft adskillige tjenstlige konferencer i den senere tid — en ret skikkelig mand, vistnok tandlæge i det civile liv. Han fortalte mig, at der var erklæret undtagelsestilstand fra kl. 4, og spurgte, om jeg ville medvirke fortsat til ordenens opretholdelse. Jeg svarede, at for befolkningens skyld var jeg rede til at medvirke til ordenens opretholdelse, forsåvidt og så længe som dette var foreneligt med mine pligter som

dansk embedsmand og i overensstemmelse med de hidtil givne danske love, samt min ed på at ville holde grundloven. Til udførelse af dødsstraf ville jeg ikke under nogen form medvirke. Kommandanten svarede, at dette var tilstrækkeligt. Jeg tilføjede, at skønnet over, når disse forudsætninger ikke længere eksisterede, beroede hos mig selv. Han bad mig selv sige til, når jeg ikke ville længere. Derefter nedlagde jeg en energisk protest mod anholdelsen af gidsler, om hvilken jeg var blevet underrettet af den ledsagende officer. Han beklagede, hvis der var sket fejltagelser; han handlede efter ordre fra Copenhagen og kunne intet ændre. —

Med den største interesse lyttede alle tilstedeværende til politimesterens beretning. Hans holdning blev anerkendt fra alle sider, ikke mindst af Hans Andersen, hvad der åbenbart også glædede politimesteren, der af let forståelige grunde syntes at trænge til forbindelse med befolkningen umiddelbart efter denne vanskelige affære. Jeg takkede ham, fordi han ville komme og give os en førstehåndsskildring, og tilføjede at hans principielle holdning kunne vi andre embedsmænd slutte os til. Derefter tog politimesteren afsked.

Vi drøftede sagen endnu en stund. Da politimesteren havde henstillet, at man ventede med protesten gennem borgmesteren, lod vi denne sag ligge foreløbig. Vi skiltes, enige om at søge fornøden personlig forbindelse i den nærmeste tid.

Efter middag kom amtsskolekonsulent Svendsen på et kort besøg. Han var i gammeldags, sønderjysk kamphumør. Han havde fundet amtshuset besat af 10 mand, havde dundret med sin stok i gulvet for dem, forbudt dem adgang til sit kontor, og da de bad om en vagtstue, havde han med særlig fornøjelse vist dem ind i den tyske konsulent Elholms kontor. »Aber seine Papiere rühren Sie auch nicht!«, hvilket de høfligt tog til efterretning. Han ved, hvordan man bør optræde og behandle disse folk. Greven var meget mismodig, sagde Svendsen. Hans gamle tvangstanke om flytning af grænsen til Kongeaaen var livet stærkt op igen. Som adelsmand følte greven sig stærkt påvirket af kongens holdning og hele formentlig ufrie stilling. Svendsen havde kraftigt opfordret ham til at fortsætte. »Selv bliver jeg i min kontorstol, til de bærer mig ud!« — Vi var enige.

Da jeg i dagens løb fik en del forespørgsler fra lærerne, bad jeg alle seminariets lærere komme hen til mig privat kl. 16,30, hvor jeg

fortalte dem, hvad jeg havde erfaret. Der var almindelig enighed om, at vi roligt skulle fortsætte arbejdet for vore elevers skyld, og almindelig harme over arrestationerne, selv om vi ikke overraskedes over Eskildsens skæbne under disse forhold.

Da lærerne gik, kom Thorvald Petersen og grevinde Moltke³⁰ på besøg for at få lidt oplysninger. »Vi står skidt i det«, sagde Th. P., »vi er rendt fra vore tillidsmænd, det er ingen god begyndelse. I 1918 kom vi hjem med våben, men vi skød ingen tyske soldater, nu er det danske folk på vej ud i en uansvarlig krigsførelse, bl. a. på grund af hele den agitation fra Christmas Møller og de andre herrer, der sidder i London uden føling med landet og vil dirigere det hele«.

Inden Th. P. var gået, kom pastor Magle; da jeg i delvis tilslutning til Th. P. ytrede en beklagelse af det uklare i hele situationen, særlig hvis krigen, hvad der var sandsynligst, endnu skulle vare længe, udbød pastor Magle, at dette var en klaring, som ikke havde noget med logik at gøre, men var et spontant udbrud af folkesindet.

En anstrengende, men indholdsrig og værdifuld dag; det gjorde alligevel godt at tale med så mange ansvarsbevidste mennesker.

I aften efter mørkets frembrud dundredes der på vore vinduer; jeg troede, det var bøller, og lod som intet. Så buldrede det løs igen, og der råbtes. Jeg gik ud på gaden, der stod en patrulje, som råbte, at vinduerne mod gaden skulle lukkes. Vel, men det havde vi ikke fået at vide. Lidt efter blev der skudt længere oppe i Østergade, vistnok efter et belyst vindue. Så besluttede vi at gå i seng.

Mandag den 30. august. Ved morgensangen gav jeg eleverne en kort orientering om gårsdagens begivenheder; vi sang: Alt står i Guds Faderhånd! og gik så, som den 9. april 1940, roligt til vort arbejde på det danske statsseminarium. I dagens løb bragte Carsten Eskildsen³¹ hilsen fra sin fader, hvem familien havde tilladelse til at besøge.

Torsdag den 2. september. Friedys fødselsdag. Kl. 14 tog vi en lille cykeltur på tandem ud til kasernen, da jeg gerne ville besøge Eskildsen for at drøfte fagene med ham. Friedy ventede udenfor. I vagten måtte jeg opgive navn og ærinde, tidspunktet blev opskrevet, og en vagt fulgte mig til Standortältestes kontor. »Wer sind Sie? Was wollen Sie?« o. s. v. Ledsaget af vagtpost og officer skred jeg

over gården, mødte fru provstinde Schülein, der ligeledes var solidt beskyttet; vi hilste hjerteligt, mens vagterne stod ret bag os. Jeg kom op på 1. sal, og Eskildsen blev kaldt ud i gangen, hvorpå vi fik lov at være ene i et tidligere løjtnantværelse med bord, seng, boghylde og radio. På Eskildsens øjne kunne jeg se, at det hele havde gjort stærkt indtryk; han kendte prøjserne fra gammel tid. Men han var rolig og ligevægtig, da vi kom i samtale. Først om fagene, psykologi og tysk, det første skulle jeg overtage, men han ventede at komme ud måske allerede søndag, grev Schack havde været der og mente bestemt, de ville blive løsladt snarest; der var kludret med disse anholdelser. »Forstanderen er vel ikke vred på mig?« sagde Eskildsen, »det er ikke for noget, jeg har gjort. Jeg er her som gidsel, det står på arrestordren« (hvad der er rigtig nok, jeg har selv set en afskrift »Als Geisel«).

Jeg svarede, at jeg naturligvis ikke var vred, skønt han og jeg jo ikke altid havde været enige om, hvad der under disse forhold var klogt og ret (vor drøftelse i oktober 1942), men at forholdene her igen havde vist sig så meget større og stærkere end al menneskelig beregning. Det gav han mig ret i (fru Eskildsen har senere givet mig ret i, at han ikke længere havde regnet med sandsynligheden af arrest, da der intet var sket efter 9. april 1940). Inden vi skiltes, tog han mig med over gangen og ind i det fælles opholdsrum, hvor jeg hilste på provsten og dr. Dahl — dommer Stegmann var på besøg. — Så tog jeg afsked: »På snarligt gensyn!« Under militær ledelse og heftig øvelsesskydning omkring kasernen gik jeg atter ud til Friedy, der imens havde truffet provstinden og talt med hende.

Søndag den 5. september. Om formiddagen ringede fru Hans Andersen, Kongsbjerg, og bad os gøre dem et eftermiddagsbesøg. I dejligt septembervejr cyklede vi på tandem med Thomas bag på og Lisbeth på egen cykel ud forbi kasernen — visitation på landevejen af vagtposter, hvad der i høj grad interesserede børnene — over Abildgård til Kongsbjerg. Hans Andersen mødte os på vejen. En hyggelig og god eftermiddag. Vi samtalede om gidslernes skæbne; H. A. havde opsogt borgmesteren og talt indgående med grev Schack, var utilfreds med Appels lidt passive holdning. Foreløbig næppe noget at gøre. Vandring ud til Rugbjerg med stor udsigt over Kongens Mose og Vestslesvig. Vi drøftede flagning; jeg holdt på, at vi

skulle undlade flagning nu, da kongen var fangen og staten lammet helt. H. A. mente, vi skulle opmuntre hinanden med flagning den 26. september. Vi blev enige om, at der måtte en fælles parole til i begge tilfælde. Det var rart at tale med denne solide, vestslesvigske bonde.

På hjemvejen mødte vi ved 18,30-tiden fru Eskildsen og hendes søn ved kasernen, de kom fra besøg. Der er endnu ingen tegn til løsladelse.

Tirsdag den 7. september. Efter skoletid kl. 14 kom lærerinde frk. Horsbøl³² ind på kontoret; hun ville gerne, fortroligt, meddele mig, at hun gennem en bekendt havde hørt, at man på den tyske skole ventede indkvartering i de nærmeste dage, og at man der regnede med, at måske både seminariet og statsskolen ville blive taget af tyskerne. Det var vel ikke absolut overraskende, men meget forurodigende. Jeg sprang på cyklen for straks at opsøge borgmester Paulsen. Tilfældigvis møder jeg ham og hans kone på Storegade, jeg springer hen imod ham. Borgmesteren: Nå, det er måske indkvarteringen, De vil tale med mig om? Jeg: Så er det altså rigtig nok, at der er noget i gære; hvorfor får vi skoleledere ingen besked? Borgmesteren forklarede, at mens han i går var i Aabenraa, havde nogle tyske officerer henvendt sig til stadsbygmesteren og bedt om kvarter til større troppemængder (efter forholdene her). De ville komme igen onsdag for at træffe nærmere aftale. Jeg: Jamen, vi må da med det samme lægge en plan for at imødegå dette og redde, hvad reddes kan af skolerne. Jeg vil foreslå, at det i så fald bliver den ene skole, og at vi søger at samle de danske elever på den anden. Borgm.: Ja, det er også min tanke. — Jeg skyndte mig derpå til rektor, hvem jeg vækkede af middagsøvn. Han havde intet hørt; jeg forklarede ham, hvad der var på færde, og spurgte, hvad vi skulle gøre, hvis tyskerne simpelthen forlangte den ene af de danske skoler. Jeg: Kan De have os, eller skal vi prøve at skaffe statsskolen plads på seminariet? Rektor: Vi kan i hvert fald ikke have Dem, det er der slet ikke plads til på statsskolen. Vi drøftede muligheden af spredt indkvartering på seminariet. Vi enedes derpå om, at såfremt indkvartering under ingen omstændigheder kunne undgås, ville det for det samlede danske skolevæsen være heldigst, om seminariet med sine talrige og rummelige lokaler blev bevaret. Så lovede

Tønder Statsseminariums lærere i tovrækning med statsskolens lærere i september 1942. Forstander M. Bredsdorff, bag hans skulder J. Utoft og A. Gravgard, derefter tegnelærer Christiansen, overlærer Brahm, bagest (skaldet, med briller) dr. phil. Niels Møller.

jeg til gengæld, at vi i enhver henseende skulle dele »halv skade« m. h. t. ulemper og indskrænkninger, samt, at jeg ville se at formå overlærer Brahm til at gå ind på delvis eftermiddagsskole for vore børn, så statsskolen kunne beholde skoletid om formiddagen, også af hensyn til de mange rejsende elever. (Det viste sig senere, at rektor havde misforstået dette punkt og mente, at statsskolen overhovedet ikke skulle renoncere på noget af undervisningstiden, men kun vi!).

Det lykkedes mig derefter at få fat i stadsbygmesteren, der hævdede, at han nok skulle værge vore skoler, men i nødsfald også fandt det rimeligst at overgive statsskolen og bevare seminariet. De tyske officerer skulle komme næste dag.

Om aftenen talte jeg med Brahm om tingene; han var meget forstående og var villig til at medvirke ved en sådan ordnings gennem-

førelse, omend vi begge forudså betydelige vanskeligheder for alle skolerne; men der måtte »deles halv skade«.

Onsdag den 8. september. (6 års dagen for min tiltrædelse i Tønder). I det store frikvarter redegjorde jeg kortfattet overfor lærerne for de muligheder, der nu forestod.

Om eftermiddagen samtale med rektor Randrup. De tyske officerer var kommet kl. 13,30, havde besigtiget hele statsskolen og erklæret, at de kunne bruge den og den tyske borgerskole. På rektors henstilling, at man nøjedes med borgerskolen og Tonhalle o. l., svarede den ene officer, at her i byen måtte der være »Parität« mellem de to nationaliteter; tog man en tysk skole, måtte man også tage en dansk; alt andet var »Quatsch!« De ville dog først komme om ca. 3 uger, til gengæld måtte der regnes med 1 a 2 år!!, bemærkede den ene officer. (Vi forbereder os nu på det værste).

Vi har i den første uge efter undtagelsestilstandens ikrafttræden haft forskelligt besvær. Den 31. august kl. 10 kom elev i 1. klasse, Hans Larsen, ind på kontoret og undskyldte, at han kom for sent; han var om aftenen få minutter over kl. 21 blevet taget ved sin bopæl af en tysk soldat og måtte så spadsere foran bajonetten ud til kasernen, hvor han tilbragte natten i et koldt værelse, siddende på en umagelig stol. Først kl. 9 næste morgen blev han løsladt. Ved siden af ham sad en 16 års dreng, hvem det var gået på lignende måde. Denne dreng havde jeg selv set aftenen før spadsere som fange foran bajonetten ud ad Østergade. Onsdag morgen den 1. september var det galt igen, 7 elever stillede på mit kontor lidt før kl. 8. De var om aftenen ved 19-tiden blevet grebet af en tysk underofficer, mens de stod uden for pensionatet i Østergade og drøftede en praktikopgave til næste dag. Uden at tænke over det, stod de pludselig 7 mand sammen, og i det samme for soldaten ind på dem, greb en i brystet og skældte dem ud. Da en af eleverne, endnu inden han så soldaten, lod en replik (af deres samtale) falde til en kammerat, blev dette tolket som opsætsighed, og 3 af dem måtte under stød af bøssekolber og spark i haserne fortsætte halvvejs i løb ud til kasernen. Her overfusedes de og truedes med indespærring, indtil de opgav navnene på de andre 4 kammerater, så lod man dem gå, med trussel om, at de skulle høre nærmere. De 4 skulle stille nu i tiden inden kl. 10, og jeg sendte dem straks derud med den besked, at de

endelig ikke måtte krybe eller undskylde sig; de skulle fastholde, at det var sket uden hensigt af nogen art, samt at de ikke havde villet krænke hverken personer eller regler. »Bare være stejle, og lad være med at komme med indrømmelser!« pålagde jeg dem.

Samme aften lå 7 bødebrevne i min brevkasse; 50 kr. til hver af de 6, »weil Sie zu sieben in der Osterstrasse herumgestanden sind« dog 100 kr. til den syvende, fordi han — foruden det foregående — »einem Unteroffizier gesagt hat, dass er weitergehen sollte.« En himmelråbende uretfærdighed, hvor enhver forklaring blev afvist, og klageren fik ret, blot fordi han klagede.

Torsdag den 9. september. De 7 elever stillede på mit kontor kl. 7,50 og modtog deres bødeforlæg. De spurgte mig, hvad seminariet mente, og om en afsoning ville være seminariet imod. Aftenen i forvejen havde politimesteren imidlertid meddelt mig, at han desværre ikke ville få det mindste med sagen at gøre, og at eventuel afsoning ville ske i tysk fængsel. Dette meddelte jeg dem, og tilføjede, at jeg ikke ville forbyde afsoning, men nødvendig så den (det drejede sig om hhv. 5 og 10 dages fængsel), da rygterne så ville tage så stærk fart om seminariet; jeg sagde ikke, at et par af dem rimeligvis ville have svært ved at beherske sig under uvante forhold og derfor let kunne rage sig ind i værre ulykker. De var nu heller ikke særlig ivrige efter tysk straf, og da sagen blev kammerater og lærere bekendt, indkom der i løbet af to dage: Fra lærerværelset 185 kr. — fra eleverne i alle klasser 240,80 kr. — fra anonym velgører (borgmester Paulsen) 60 kr. — hvorefter de 7 »forbrydere« bad mig idømme dem en passende bøde. Jeg foreslog 15 kr. til hver, og med de således indkomne 105 kr., nåede vi et beløb af 590,80 kr. Bøden blev erlagt rettidigt, »binnen drei Tage«, idet de 7 mand vandrede ud på kasernen i 2 grupper og fik deres kvittering. Restbeløbet indsattes på en særlig konto i Landmandsbanken. En anonym opringning til Det danske Kontor indeholdt et tilbud om pekuniær hjælp, så vi mødte adskillig hjælpsomhed i byen — og megen retfærdig harme, der i øvrigt til i går nåedes stærkt ved synet af vore hjemmetyske medborgere i uniform og med et gult bind om armen som »Heimwehr« — »Blindesamfundet« kalder folk dette kompagni, som vistnok har medvirket, sammen med de ustandselige angiverier, at slå en dybere kløft mellem dansk og tysk end nogen tidligere begivenhed her i Tønder.

Det går i folkedybet, mærker man, når man taler med håndværkere og småfolk, og det vil blive siddende længe. I dag, torsdag, er Heimwehr forsvundet; det siges, at de efter eget ønske er fritaget foreløbig; de skal have befundet sig meget ilde under deres danske medborgeres svidende øjekast — og mange af dem har næppe ventet, at man ville gøre den brug af deres emsige øvelser på kasernen.

I går var det fru Eskildsens fødselsdag. Kl. 7,30 om morgenen blev hun ringet op fra Grand Hotel i Aabenraa; det var værten, der fortalte hende, at hendes mand, dr. Dahl og provst Schülein befandt sig dér på vej nordpå! De er altså ført bort fra Tønder — skal formodentlig interneres. Så ser vi næppe Eskildsen i lange tider! Vi besøgte fru Eskildsen, der modtog mange blomster.

I aften kom Frede Hansen³³ med den overvældende nyhed om Italiens betingelsesløse kapitulation — det var altså ikke tomme ord fra Casablanca! Kort efter kom dr. Møller³⁴ for at fortælle det samme, og mens vi lyttede til den nøgterne stemme fra Beromünster, ringede mag. Rahr:³⁵ »Forstanderen har vel hørt...?» »Jeg er lutter øre...!« »Så skal jeg ikke forstyrre... Farvel!« »Farvel!« Den samtale kan fremmede øren vist næppe få glæde af.

Fredag den 10. september. Amtslægen,³⁶ der kom fra Vojens, meddelte, at Eskildsen og de to andre vistnok er i Fredericia; man mener, at de skal i en interneringslejr — Bygholm? Strib? Hindsgavl? — Familien kan intet få at vide. Om eftermiddagen lærermøde, hvor vi vedtog at anmode dr. Arndt fra statsskolen om at læse hr. Eskildsens tysktimer, mens jeg overtager hans timer i psykologi. Vi er enige om, at det varer længe, inden vi ser ham igen.

Lørdag den 11. september. Netop som jeg efter morgensang gav eleverne besked om hr. Eskildsens bortførelse og de usikre udsigter, kom frk. Enemark og meddelte, at Eskildsen vistnok blev løsladt i dag. Familien havde fået bud fra Fredericia. Almindelig vantro. Kort efter fik jeg ved samtale med fru Dahl bekræftelse. Alle de sønderjyske, civile fanger var uventet blevet løsladt fredag aften, hun ventede sin mand med 14-toget! Hvorfor i alverden er de så blevet slæbt til Fredericia?

Jeg gav klasserne besked om, at hr. Eskildsen alligevel kunne ventes til mandag, og bad dem samtidig unnlade demonstrationer ved

hans hjemkomst eller foran hans hus. Vi byder ham velkommen ved morgensangen på mandag.

Jeg gik selv ad vejen til Tønder Øst og traf Eskildsen i familiens arme. Han og jeg fulgtes til hans hjem, og han gav mig en kort beretning. Onsdag pludselig afsted i lastbil kl. 6,30 fra kasernen over Aabenraa, hvor de andre gidsler kom, og Haderslev til Fredericia. Meget dårlig behandling dér, anbragt i kasernens kælderrum, snavset og fuldt af fluer; først torsdag aften fik de bedre forhold efter vedholdende klager og protester. Men ingen breve og ingen besøg. Fredag aften kaldtes de op til kommandanten, der høfligt meddelte dem: På foranledning af partifører Jens Møller³⁷ er De blevet frigivet og kan tage hjem. Derpå tilføjede han: Mine herrer, Tyskland har fjender til alle sider, stillingen er vanskelig, jeg beder Dem gå ud og bidrage til at skabe et bedre forhold mellem os. Vergessen Sie den ersten Tag, meine Herren! — Målløse forlod de danske arrestanter den store mands kontor. —

Søndag den 12. september. Dejligt søndagsvejr. Om eftermiddagen en kanotur til Korntved.

Mandag den 13. september. Ved morgensang sang vi: Du som våged over barnelivet, hvorefter jeg bød Claus Eskildsen hjertelig velkommen, eleverne hilste ham ved at rejse sig. Så sang vi med kraft: Det haver så nyligen regnet —! Og alle gik til arbejdet.

I det store frikvarter gav seminariet et glas vin til alle lærerne, og vi hilste på Eskildsen. Jeg foreslog ham at takke det tyske mindretals fører med Jappes ord til dommeren: »Hvis I ikke selv havde hængt mig op, ville jeg have takket Jer, for I løsedede mig neer igen!« — og forsikrede ham, at selv om han og jeg ikke altid havde været enige om, hvad der var klogt og rigtigt, så følte vi os ubetinget solidariske overfor slige fremgangsmåder som den, han her havde været udsat for. Jeg benyttede lejligheden til at takke lærerkollegiet for dets rolige og værdige holdning og gode arbejdsvilje under de sidste 14 dages krise.

Om eftermiddagen en fortrolig drøftelse af situationen med amtslæge Lausten-Thomsen, amtskolekonsulent Svendsen og ingeniør Westh, i hovedsagen var vi enige, størst mulig tilbageholdenhed, passe det normale arbejde, lade alt andet, møder o. l. hvile, ikke foretage sig noget, der kræver tilladelse fra fremmed myndighed.

Onsdag den 15. september. Om eftermiddagen drøftelse med rektor, overlærer og viceinspektør Brejl³⁸ om planen for alle tre skolars arbejde på seminariet, såfremt tyskerne tager statsskolen. Det bliver ikke let, men det kan gennemføres.

Fredag den 17. september. Om eftermiddagen en cykeltur til grænsen ved Sød, hvor Friedy og jeg plukkede hyldebær af det sidste træ inden grænsen, og Friedy sad på grænsediget i septembersolen og malede en skitse af marsklands-kabet.

Tirsdag den 21. september. I dag havde vi besøg af vor tidligere finske lotte, fru Anita Roos,³⁹ fra Finland, der er kommet hertil for at hente 12 finske børn, som skal hjemsendes i morgen her fra Tønder amt. Hun har arbejdet på landet i sommer og har det derfor temmelig godt; ernæringsforholdene bedre end i fjor, især var høsten i år ret god. Hendes meget forsigtigt udtrykte opfattelse er den: Danmark er lykkeligt, for så vidt som dets stilling er klar; det har et stort ønske, går det i opfyldelse, er Danmarks fremtid nogenlunde sikret. Finland ved, at enten krigen får den ene eller den anden udgang, er dets skæbne tragisk og dets fremtid usikker, for ikke at sige håbløs. Finland ville gerne have fred, såfremt det blot i mindste måde kunne stole på Rusland; men det er umuligt. Om eftermiddagen holdt lokalkomiteéen en slags afslutningsmøde med festligt kaffebord for fru Roos på »Tønderhus«. Efter beretninger og regnskab talte fru Roos lidt om sit ulykkelige fædreland og bragte en tak for, hvad Danmark gør for børnene. Om aftenen spiste vi hos ingeniør Westh. Her talte jeg kort om Finlandshjælpens linje; vort arbejde begyndte i 1939 under Vinterkrigen som et rent humanitært hjælpearbejde for børnenes og vel også for Nordens skyld. Der var folk, som dengang bebrejdede os, at vi ikke ville sende våben og ammunition eller deltog i agitationen for at få frivillige afsted. Da den næste krig brød løs, stod mange usikre; vi fastholdt vor linje: at hjælpe Finlands børn, og nu fik vi bebrejdelser — undertiden fra samme hold som før — fordi vi overhovedet ville gøre noget for Finland. Det må vist være bevis for, at vi har søgt at gøre det, der var rigtigst i de vanskelige situationer.

Onsdag den 22. september: I dag kl. 11,49 afrejste de 12 finske børn under ledelse af fru Roos. Bevæget afsked med de sørgende

plejeforældre på banegården; det var gribende og rørende at se den kærlighed, der forbinder disse fremmede børn og de jævne, vestslesvigske bønder.

Nu synes det uundgåeligt, at statskolen skal benyttes til tysk indkvartering om 14 dage. Nyt tysk officersbesøg i går!

Lørdag den 25. september. Ved morgensangen fejrede seminarieret kongen med en kort tale (se lejlighedstaler). I øvrigt regelmæssig undervisning.

Søndag den 26. september. Kongens fødselsdag. Almindelig og kraftig flagning over hele byen samt smuk vinduespynt i alle danske forretninger. Vi gik til gudstjenesten kl. 10, kirken var fyldt. Efter en kort og god prædiken talte pastor Magle smukt og varmt om »Kongen af Guds nåde, det sidste vi har tilbage af det engang frie Danmark!« Stående sang menigheden »Kongernes Konge« — og det i sig selv ikke meget værdifulde digt tolkede her sønderjydernes hjertegrebne følelser, mange havde tårer i øjnene. På hjemvejen mødte jeg Eskildsen, der fortalte, at begge jernbanelinjer fra Tønder var blevet sprængt talrige steder i nattens løb, og at der vist var almindelig jernbanesabotage over hele landet. Foruroligende rygter om snarlig oprettelse af et protektorat, Terboven, Daluege, Best??? — Nå ja, lad os nu se, der har været så mange rygter.

Da vi nu kl. 17,30 kom hjem fra en smuk tur gennem byen og til »Tønderhus« med den ny kongebuste, rullede politiets radiobil gennem gaderne: Restaurationslukning fra kl. 19, spærretid fra 20—6, alle veje fra og til Tønder om natten spærret af tysk militær. Ja, det var jo, hvad man nu måtte vente.

Torsdag den 30. september. Rygterne svirrer fremdeles; men det er umuligt at få nogen sikre holdepunkter. Nu ringede seminarieforsøger Haar, Ribe, for lidt siden (kl. 21) og meddelte mig, selv noget foruroliget, at han fra rigsdagsmænd, der var hjemvendt fra København, med sikkerhed vidste, at i løbet af natten ville en protektor blive udnævnt, måske v. Neurath. »Og hvad så —«, spurgte Haar, »så får vi sikkert loyalitetserklæringer forelagt, så må vi jo prøve at handle ens«. Jeg fandt emnet lidet egnet til telefonsamtale og mente, at foreløbig måtte vi afvente departementschefernes holdning. Ja, men mon vi overhovedet får at vide, hvad de svarer eller

gør, spurgte Haar. Nej, det er meget muligt, men alligevel kan man vanskeligt tage stilling til en situation, der ikke foreligger endnu. Og i mandags vidste Eskildsen sikker besked, og der skete dog intet, så vidt vi ved. — Det er underligt at gå i seng i denne tid; man vågner ikke sjældent ved 3—4-tiden i nattemørket og tænker på, at det vist er i dette sjæleligt og legemligt matte og ængstende øjeblik, at der sker så meget rundt om, som ingen får at vide.

*Lørdag den 2. oktober.*⁴⁰ Så kom det. Og igen på en anden måde end ventet. Den officielle radiomeddelelse om »hjemsendelsen«, der indledes med den knudrede ablativsætning om jøderne, der er »udskilt af det offentlige liv«, er på sin vis et endnu mere knugende og frygteligt slag end 9. april og 29. august. Hvorfor dog dette meningsløse? Var ikke jødespørgsmålet nu skudt noget i baggrunden? Er det en prestigeløsning af den politiske hårdknude, for der består jo ingen som helst sammenhæng mellem »hjemsendelsen« og pogromen, ej heller har vi tidligere fået at vide, at det var jøderne, som drev sabotage (man kunne dog i det mindste have propageret lidt i den retning!)

Kl. 16,30 fortrolig samtale med amtslægen, Nic. Svendsen og amtslandinspektør Mosbech på dennes kontor. Vi er alle svært tyngede og rystede over denne nye udvikling. De sikre efterretninger er få. Men vi er enige om, at der ikke er andet at gøre end at blive på sin plads og gøre sit arbejde, skønt det til tider kan synes så ligegyldigt. Tilfældigt kommer det frem, at vi alle har gjort den samme erfaring, man er dødtæt om aftenen i disse perioder og kan egentlig ikke udrette mere end det strengt nødvendige. »Godt, at vi er færdig med Tønder-bogen«, siger Mosbech, og jeg giver ham ret.

Jeg går hjem og læser Grundtvigs ord om jøderne i Danmark (Mands Minde, 21. november 1838) og Henry Georges store lovtale over Moses.

Tirsdag den 5. oktober. En bevæget eftermiddag og aften. Kl. 13 møde med borgmesteren, rektor, overlærer samt forældrenævnsmedlemmer om skoleordning under eventuel indkvartering. Besigtigelse af »Tønderhus« og ungdomshjem. Kl. 14,30—15 affattelse af en skrivelse på de danske skolers vegne om hjælp til at få »Tønderhus« lokaler til hjælp ved undervisningens gennemførelse. Kl. 15 med

amtmanden og pastor Magle i bil til seminariets gård »Gørresmark«, det årlige syn. Kaffe sammen med forpagter Linnet. Amtmanden ret tavs, mener, at undtagelsestilstanden kan vare længe endnu, folk og konge har jo taget en så fast holdning, at der ikke er nogen mulighed for en løsning, lad det bare gå videre.

Da jeg kommer hjem ca. kl. 17, ringer amtsskolekonsulenten: »Undtagelsestilstanden vil blive ophævet i morgen!« »Hvad så?« »Ingen ved det —«. Kl. 17,15 opringning fra Jelling seminarium, forstander Futtrup spørger om vor stilling i Tønder? Arbejdes der? Da jeg er uforstående, oplyser han, at der er en slags skolestrejke på de tre københavnske privatseminarier, og at han har talt med forstander Ernst Larsen, der misbilliger denne noget planløse efterligning af universitetets beslutning om lukning af sympati med jøderne. Vi bør vel afvise det, mener Futtrup. Det er også min mening.

Kl. 19 ringer amtslægen og beder om en samtale privat. Lidt efter kommer han. Han har haft besøg af Jakob Petersen,⁴¹ Aabenraa, der på foranledning af en henvendelse fra Askov har drøftet spørgsmålet om demonstrative sympatitilkendegivelser for jøderne med mænd som Hans Schmidt,⁴² Kollund, Hans Andersen, Kongsbjerg, Johs. Juhl,⁴³ Branderup, og Nic. Svendsen. De er enige om at fraråde demonstrationer, der er slag i luften og »unyttige og farlige«, og Jakob Petersen har bedt ham meddele mig dette synspunkt, hvis der kommer uro i Tønder. Det er en støtte at kende det sønderjyske standpunkt, der gerne er fornuftigt og velovervejet i disse tider. Kort efter kommer Th. Lauridsen, elevforeningens formand, og Ole Juhl-Pedersen, de viser mig en hektograferet skrivelse, hvoraf det fremgår, at »repræsentanter for københavnske seminarier har besluttet at demonstrere ved at udeblive fra undervisningen i denne uge,« kammerater ved andre seminarier opfordres til at slutte sig til omgående. Jeg takker de to loyale elever, fordi de forelægger mig spørgsmålet, og gør dem opmærksom på skrivelsens totale anonymitet; hvem har sendt den — det kan være et helt andet bureau. Det har de selv tænkt på, og de er meget betænkelige, men vil gerne forelægge sagen og er klare over, at dette vil vække stor uro. Jeg meddeler dem, at jeg bestemt må fraråde at deltage i en sådan hovedløs demonstration, såfremt den ikke bliver fast organiseret og kollektiv, og indrømmer, at vi vanskeligt kan forhindre dem i at forlade seminariet. Vi enes om at sove på dette.

Onsdag den 6. oktober. Det begyndte straks om morgenen. Fra Haderslev og Ribe meddeler forstanderne, at der er uro og strejketrusler, der afholdes møder, undervisningen er delvis suspenderet. Jeg meddeler min stilling og de sønderjyske udtalelser, og de to andre forstandere beslutter at stille sig på samme standpunkt. Lærerrådet sammenkaldes til et kort møde kl. 8,45. Man enes om: 1) at fraråde aktionen for Tønders vedkommende. 2) at prøve at erfare Dansk Seminarieforenings standpunkt. 3) at erklære sig villig til at deltage i et fællesmøde med eleverne.

Kl. 11 sammenkalder jeg hele seminariet i festsalen. Efter et par indledende ord om de usædvanlige begivenheder og en henstilling om ikke at lade sig rive med til ubesindige og tankeløse demonstrationer, taler elevforeningens formand. Med hævet stemme redegør han for de modtagne oplysninger fra andre seminarier og opfordrer til udeblivelse fra arbejdet »som de andre kammerater gør«. Der følger en pause, så taler Peter Nissen Hansen, S IV. »Vi bør tænke os om, før vi handler. Hvad gavner vi jøderne, hvad skader vi os selv? Kan vi ikke finde bedre måder at hjælpe jøderne på.« Pause. Så taler Svend Gammelgaard, S I: »Efter 9. april forholdt vi os rolige og fandt vor egen kampmåde; efter 29. august gjorde vi det samme. Mon vi ikke skal følge den retning, jeg anbefaler, at vi passer vort arbejde!« Pause. Der er tydelig nok uro i salen, men ingen ønsker at sige mere. Så taler formanden igen, han føler sig svigtet, »flertallet« er imod ham, mener, skønt jeg på forhånd har afvist afstemning, han vil bøje sig loyalt. Så er timen endt, og jeg beder enhver gå til sit. Det var første puniske krig, men uroen har ikke lagt sig helt.

I pausen kl. 13 er de alle på eget initiativ påny gået op i festsalen, og her har vist den stumme opposition i høj grad fået mæle! Da der skal være korsang for børnene, må hele forsamlingen fortrække, men går ikke til time; man samles i læsesalen, og lærerne får kun ganske få elever den første halve time. Jeg afventer begivenhederne på kontoret. Kl. ca. 13,30 vender eleverne tilbage til undervisningen, i stærk diskussion. To selvbestaltede ledere kommer ind og aflægger rapport, det viser sig, at formanden er blevet fornærmet og ikke har deltaget i dette ureglementerede møde, som heller ikke er sammenkaldt af ham. Det synes at fremgå, at det er vedtaget at afvente en kollektiv optræden fra landsrådets side, $\frac{3}{4}$ af eleverne har stemt for

at passe arbejdet og afvente, om der bliver almindelig stemning, men der er intet protokollat, og det diskuteres senere, hvad man i grunden enedes om ved dette private møde.

I øvrigt undskylder de to udeblivelsen fra timen, og resten af eftermiddagen går normalt. Men der er tydelig nok uro over hele landet, telefonen kimer, og i eftermiddagens løb taler jeg med Ribe, Haderslev, Jelling, Ranum og Silkeborg, overalt lærer- og elevmøder; gennemgående modstand fra ledelsen, dog kapitulerer Ranum om eftermiddagen. Ribe giver ordre til, at undervisningen skal begynde kl. 12, men kun lærerne møder. Og eleverne bearbejder hinanden fra seminarium til seminarium. Det er en typisk psykose, med voldsomme suggestive midler: »Nu er der 7, nu er der 9 seminarier, nu mangler vi kun jer o. s. v.« Om aftenen lærerrådsmøde i min stue, enighed om, at grundlaget er for skrøbeligt og aktionen for planløs, vi må ikke give efter, skønt det ser ud til, at vi efterhånden isoleres. Telefonisk foreslår Jelling, at vi betragter affæren som »intern«! En kollektiv skolestrejke som en intern affære!! Skal vi så ikke hellere foreslå eleverne at p . . . i bukserne! Det store spørgsmål: Bliver trykket så stærkt og agitationen så pågående, at de overhovedet ikke kommer i morgen. Med det spørgsmål skilles vi kl. 22.

Torsdag den 7. oktober. En skæbnesvanger dag. De var der alle kl. 8 i morges, men der var adskillig uro at spore, især i de ældre klasser, hvor vi har for mange brushoveder for tiden. Jeg har pædagogik med S. I. i første time, og vi interesserer os meget for Sokrates. Stor agitation i frikvarteret, og S. III er ret uopmærksom overfor Rousseau i næste time, en afstemning synes i gang.

I 2. frikvarter kommer formanden og melder mig ophidset, at nu er det umuligt at komme videre, eleverne er begyndt at gå, vi kan lige så godt standse straks. Han kan ikke oplyse noget om resultatet af afstemningen (det viser sig senere, at der ingen optælling skete), men ved en slags kup har de ældre klasser overmandet de yngre, og nu vil man gå sin vej. »Holdt«, råber jeg, »sådan render vi ikke fra hinanden, lad os så skilles på anstændig vis oppe i festsalen, det andet kan vi ikke være bekendt!« Stafetter løber ud og standser de bortdragende, og få minutter efter er alle forsamlede i festsalen. Vi holder et kort lærermøde. Vi er enige i at fastholde vort standpunkt, kun Eskildsen vakler, følsom overfor stemninger og uhyre ømfind-

lig overfor flertal, som han er, han vil, at vi skal »anerkende« elevernes standpunkt og bøje os. Det er hele aktionens pinligste øjeblik, men de øvrige kollegers støtte redder situationen, vi kan ikke anerkende dette, sådan som det har udviklet sig; vi er derimod nødt til at tage det til efterretning. Så går vi samlet op i festsalen, eleverne rejser sig, formanden leder mødet, eleverne har besluttet at udeblive, fordi flertallet af seminarier gør det, og meddeler os dette på sømmelig vis. Jeg taler kort og indtrængende, vi beklager denne handling, som vi ikke kan anerkende og ikke finder fornuftig, men vi tager beslutningen til efterretning og vil så prøve at mødes uden bitterhed næste mandag. Jeg advarer mod den nationale heroisme, der nu kan ligge længe i sengen, og foreslår, at man så virkelig gør noget for jøderne, arbejde på landet, og at det hele ikke bør være ferie. »Og så går forstander og lærerråd!« Eleverne bliver. På trappen roser Eskildsen mig stærkt, det kunne ikke være gjort bedre.

Selv er jeg ikke glad. Og det er vist de fleste af eleverne heller ikke, derom kommer der snart vidnesbyrd, en usikker og vaklende formand søger trøst hos mig allerede kl. 13, og der kommer flere, der fortryder eller vakler. Kl. 13,30 kommer Bille og meddeler mig, at han fra den tyske lærer G.⁴⁴ har modtaget et indtrængende advarende ord: Se at få Deres kammerater til at møde igen snarest, ellers er det ikke sikkert, De får lov at være herrer på seminariet ret længe!! Det er, hvad jeg har frygtet dybest nede; der er ingen lejlighed til at kontrollere rigtigheden af denne advarsel, men jeg kender lærer G. og ved, at han mener os det godt. Jeg må tænke på den tyske lærer E.,⁴⁵ der under forrige krig lejlighedsvis lod det danske mindretal tilflyde en nyttig oplysning. Og for mig er der nu ingen tvivl, nu skal der handles, og det straks! Eleverne vakler og er sugeret ud i en halvbevidst, ansvarsløs tilstand — og jeg mindes ikke siden elevstrejker på Roskilde Højskole 1927—30 at have oplevet en lignende voldsom stemningsbølge. Jeg beder elevhjemmets piger og andre elever, der færdes ved seminariet, om straks at sammenkalde alle elever til kl. 15, en yderst vigtig meddelelse fra forstanderen! Og de iler afsted. Så sammenkalder jeg lærerrådet, Eskildsen er igen tøvende og usikker, hvad betyder denne meddelelse; jeg erindringsdiskret om, hvad jeg ved fra den forrige krig, og han bliver tavs. De øvrige lærere indser snart, at her leges med en farlig ild, angivere kan snart samle uviljen mod os og gå til kommandanten!

og hvad så, er det hele en pinlig indkvartering værd, med alle dens ubehagelige og farlige følger? Bestemt ikke! Utoft⁴⁶ fremsætter det rette forslag: Nu ingen diskussion, en kort redegørelse og så skolens ultima ratio, en befaling. Og dette enes vi om. Det er nu både nødvendigt og det eneste rette. Kl. 15 er alle samlede i festsalen, en spændt og urolig forsamling. Kun forstanderen taler: Vi har hele tiden været bekymrede, vi har fået gode grunde derfor, en meddelelse, som kan koste en mand stilling og liv, erindrer os om vor udsatte stilling, på endnu mere indtrængende vis end sønderjydernes henvendelse. Derfor en befaling: Alle møder fredag morgen kl. 8, det kan gælde seminariets velfærd. Udeblivelse vil blive betragtet som en disciplinær forseelse med alvorlige følger for den enkelte! Så går lærerrådet og jeg.

Der var vistnok meget bitter stemning, for det tjener eleverne til ære, at de om formiddagen havde vedtaget at anmelde afrejse fra byen, at søge arbejde hos landmænd til fordel for jøderne o. l. (naturligvis kun enkelte). Men jeg tvivler ikke om, at de vil komme. For mig er denne anvendelse af metoder, som vi hader og bekæmper, heller ikke behagelig, og det er en tung eftermiddag. Vi besøger frk. Enemark, træffer der Hans Andersen, Kongsbjerg, der fuldt ud billiger, hvad jeg har gjort, det eneste rette, han har selv afvist tilbud om hjælpere fra seminariet under disse forhold. Om aftenen ringer politimesteren for at høre, hvad der er sket. Han er glad, at der igen hersker ro, øjeblikket er ikke til at spænde buen for højt hernede. Rektor er også beroliget, der havde været nogen lyst til efterligning på statsskolen, nu falder der sikkert ro også dér.

II

Forår 1945.

Tirsdag den 27. februar meddelte borgmesteren mig, at han havde fået skriftlig Vorbescheid, gældende bl. a. seminariets bygninger. Man mente dog, det ville vare lidt endnu, inden der kom mere. Da bygningerne allerede onsdag den 21. februar var blevet opmålt af et par Gefreitere fra statsskolen, følte vi os ingenlunde sikre. Rektor, overlæreren og jeg besluttede at træffe nødvendige forberedelser til flytning og i øvrigt ikke på nogen måde lade os anfægte. Undervisningen skulle fortsættes til det sidste.

Fredag den 2. og lørdag den 3. marts var her instruktionskursus for Tønderregnets lærerkredse. Trods en ren orkan om fredagen var besøget meget stort. Glenstrup⁴⁷ talte om geografiundervisningen, Brejl holdt demonstration. Jeg begyndte anden dags møde med det udtryk, vi daglig anvendte: »Vi er her endnu«. En henvendelse til statsskolekonsulenten om at få gymnastikeksamen fremrykket, af hensyn til de sig nærmende og i omegnen i rask tempo stedfindende beslaglæggelser, blev imødekommet. Gymnastikeksamen skal finde sted 9. og 10. marts. Gid det må lykkes!

Søndag den 4. marts. Seminariets forårsmusikfest kl. 16 i »Tønderhus«, der er beslaglagt. Mange mennesker, smuk fest. Seminarieelev H. P. Høgh i IV klasse talte og kom overraskende ind på en lidt lang omtale af seminariets ledelse i disse år, som eleverne tilfulde forstod og sluttede sig til, de tilbageviste beskyldninger for at have bagtalt deres skole. Talen var umådelig velment og pæn, blev desværre af enkelte hysteriske personer tolket som et angreb på aktivismen — hvad den aldeles ikke var —. Jeg kunne meddele, at Schackenborg nu var ved at blive belagt, og at der næppe var længe igen. Med en omtale af fraværende kammerater og landsmænd i fangenskab sluttede den kønne fest.

Mandag den 5. marts. Ca. kl. 16 meddelte vor pige mig, at der stod en samling tyske soldater i seminariets gård. Jeg gik ud til dem og spurgte, hvad anledningen var. En Kapitän svarede, at man foreløbig ønskede selv at orientere sig og ikke ønskede at tale med mig. Jeg sagde, at sagen var vigtig for os, og at jeg derfor ville sætte pris på at få oplysninger om, hvad man havde i sinde. Man meddelte så, at man agtede her at indrette en stor militær skole. Hvor hurtigt vi kunne rømme? Jeg krævede mindst tre døgn. Det skal De få, i morgen får De besked »Ob und wann wir kommen!« De er formodentlig ude på egen hånd.

Tirsdag den 6. marts. Kl. 15 ser jeg en større stab begive sig ind i hovedbygningen. Da jeg spørger dem, hvad meningen er med uanmeldt at trænge ind i seminariet, oplyser en lille bidsk herre med griseøjne og mensurar på hage og kind, at han er en major med stab, der skal indrette en »Fahnenjunkerschule« og det meget hurtigt. Han

forlanger at se det hele, og da jeg protesterer mod at vise ham det privat beboede elevhjem — en protest, der hidtil altid blev taget til følge — afviser han dette og vader forud, ledsaget af en lille uniformeret huntyrker, som børnene senere kalder »Adolfine«.

Elevhjemmet beses, og det erklæres, at her skal bo 60 kvindelige officerer el. lign. Derpå forlanger han adgang til »Helligåndshuset.«⁴⁸ Hefstig protest fra min side, huset har private tjenesteboliger forneden, oven på er der bibliotek, det må ikke medregnes i beslaglæggelsen. Den lille iltre major ruller martialske med øjnene, han trænger åbenbart til bedrifter, brutalt går han forbi mig, op i biblioteket og klasseværelset og erklærer, at det hele skal tages i brug.

Nu protesterer jeg kraftigt mod hele denne behandling og forlanger en klar skriftlig ordre, før vi agter at foretage os noget som helst, jeg henter afskrift af Vorbescheid af 26. februar, han læser den igennem, synes et øjeblik at blive usikker. »Er det denne sag«, spørger jeg. »Es könnte dasselbe sein!« — Konjunktiven forekommer mig interessant.

Han lover mig sluttelig besked og ordre inden aften og forføjer sig væk. Tilskyndet af ing. Westh og pastor N. P. Nielsen, Højer,⁴⁹ der er kommet til, beslutter jeg en lynoprindning til Silkeborg og den tyske kommandant i Haderslev. Silkeborg kommer først, og fuldmægtig Henningsen oplyser, at der er løbende forhandlinger om seminariet, endnu kl. 13 var der ikke truffet afgørelse, han vil ringe mig op senere i aften. Kommandanturen i Haderslev giver, efter at man som sædvanlig har måttet gennem tre-fire instanser, der intet ved, at det vistnok er rigtigt med denne skole. »Er der ikke tale om et lazaret?« Måske, det ved man ikke rigtig, man foreslår henvendelse til den lokale kommandant i Tønder! (Den samme, som om formiddagen havde meddelt borgmesteren, at han intet kendte til disse sager). Vi kommer helt i humør over disse vidnesbyrd om organisation og målbevidsthed, men enes dog om at rømme gl. øvelsesskole for inventar. Det kan flyttes over i bryggeriet overfor, hvorfra vi siden kan flytte det til lokaler i byen. Ved sin afgang har majoren mumlet noget om, at der måske allerede kom soldater i nattens løb. Så smider vi dem derind. Eleverne foretager flytningen, efter at de har fået at vide, at det meste af det, de nu har set, bør opfattes som nervekrig!

Telefonisk forespørger hr. Gravgaard mig om flagstængerne, og

inden aften er det sivet ud til eleverne, at seminariet indtil videre ikke får brug for sine flagstænger. De er da også væk næste morgen. De skal males nu til foråret!

Så skete det onsdag den 7. marts. Sent tirsdag aften opringning fra Silkeborg. Beslaglæggelsen er sket, hele seminariet, formålet ubekendt. Silkeborg kunne ikke udrette mere for os. Man henstillede, at forstanderen selv førte forhandlingerne videre for at redde, hvad reddes kunne.

Onsdag den 7. marts. Første time med S. III, Grundtvig. Jeg afbrød den kl. 8,30, da jeg ventede allehånde og sammenkaldte ved opslag hele seminariet i festsalen kl. 8,55. Kl. 8,40 kommer Oberleutnant for Junkerstab og forlanger øjeblikkelig rømning, jeg kræver skriftlig ordre, den loves igen. Han sendes bort for at bese det hele med pedellen. I festsalen redegørelse for stillingen, opfordring til sammenhold fremdeles, også under de kommende kår. Opfordrer eleverne til en værdig holdning og til selv at tage stilling, ved klassemøder drøfte stillingen, vælge 2 tillidsmænd i hver klasse og derigennem give udtryk for deres holdning.

Vi synger Alt står i Guds Faderhånd, som 9. april. Seminarieeleverne holder klassemøder, statsskolen holder morgensang, og dens elever begynder derpå temmelig forvirret at flytte inventaret bort. Rektor, overlærer og jeg drøfter lokaler i byen med ing. Westh. Stor uro på alle gange, hvor tyskerne vandrer rundt og skriver med kridt på dørene. Rektor må ud og søge at skaffe ro. En pinlig episode — en sentens på en tavle — ophidser tyskerne voldsomt og bilægges kun med en dyb undskyldning fra rektor og løfte om straf. — Endelig får vi statsskolens elever sendt hjem. Lærerråd kl. 11 og igen kl. 14 med tillidsmandsråd, der udtrykker fuld enighed. Kl. 15 begynder vi at flytte. Torsdag den 8. marts flytning til byen. Tørv i mængde. Elevhjemmets pensionat til præstegården. Fredag kl. 8 alt i orden.

12. marts 1945.

Til undervisningsministeriet, 1. dept. 2. kt.

I fortsættelse af indberetning af 4. d. m. om en gennem borgmesteren modtaget »Vorbescheid« om beslaglæggelse af Tønder Statsseminarium skal man herved tillade sig at indberette følgende:

Mandag den 5. marts kl. 16 indfandt sig i seminariets gård en samling tyske officerer, der tillod sig at vandre frit rundt i lokalerne. På forstanderens forespørgsel erklærede de, at her skulle indrettes en militær skole. Herom ville seminariet modtage nærmere besked, og der lovedes en frist af mindst 3 dage. Man gjorde derfor klar til hurtig udrykning, men fortsatte undervisningen uden at lade sig forstyrre.

Tirsdag den 6. marts kl. 15 indfandt sig en major med stab. Han forlangte, at alt skulle tømmes omgående, der skulle indrettes en »Fahnenjunkerschule« på 500 mand. Trods forstanderens energiske protest forlangte han også læsesal, håndbibliotek og praktikklasseværelse i Helligåndshuset rømmet, skønt der i stueetagen er tjenesteboliger for overlærer og pedel. Endelig beordredes, ligeledes mod protest, elevhjemmet rømmet; det skulle anvendes til kvarter for 60 kvindelige soldater. Jeg krævede en særskilt skriftlig beslaglæggelsesordre samt meddelelse fra stiftamtmanden i Silkeborg, før vi foretog os noget. Man lovede en skriftlig ordre, men den kom ikke. Jeg henvendte mig derpå direkte til Silkeborg, der oplyste, at beslaglæggelsen af seminariet endnu ikke var endelig afgjort, men antagelig ville følge, samt til den tyske kommandant i Haderslev, der havde underskrevet »Vorbescheid« af 26. februar, med forespørgsel, om dette var samme sag. Et uklart svar lod os forstå, at der forelå flere muligheder. Samme aften kom der telefonisk besked fra Silkeborg, at beslaglæggelsen af seminariet nu var sket, man henstillede til forstanderen selv at forhandle med de tyske myndigheder om ordningen.

Onsdag morgen kl. 8,30 ankom en Oberleutnant med mandskab og krævede hurtig rømning. Mens han besigtigede lokaler og beslaglagde inventar, samledes samtlige seminarielærere og -elever i festsalen. Her gav forstanderen en kort redegørelse for det skete, gav en oversigt over de muligheder for fortsættelse af nødtørftig undervisning, som forelå, bad eleverne selv afgøre, om de ønskede at fortsætte på disse vilkår, eller om undervisningen hellere burde stilles i bero, samt om de ønskede andre retningslinjer for deres færd udtil end dem, der hidtil gjaldt. Seminarieeleverne holdt derpå klassemøder og gav derpå gennem tillidsmænd udtryk for fuld tilslutning til at fortsætte arbejdet såvidt muligt på samme måde og under samme krav som hidtil. Derpå tog man fat på flytningen. Denne

tilendebragtes i løbet af onsdag eftermiddag og torsdag, således at hele seminariet kunne samles til fælles morgensang i Missionshotellets sal fredag den 9. marts kl. 8 og derfra begive sig til de nye lokaler. Samtidig var indkvarteringen af de 20 unge piger fra elevhjemmet gennemført ved stor hjælpomhed fra byens danske borgerskab, og elevhjemmets pensionat genoprettet i den danske præstegårds storstue under inspektrice frk. Jakobsens ledelse.

Klassernes fordeling er nu følgende: I seminarieklasser, en tegnestue i Statens Jordlovsudvalg, Allégade 4, II, III og IV klasse, 2 tegnestuer og et stort kontor i Hedeselskabets bygning, Ribelandevej, præparandklasser i DUI's foreningslokale »Falkereden«, Dragonvej, håndgerningslokale, sygehusets funktionærbolig, seminariets kontor og arkiv m. v., forstanderboligen. Om børneskolens ordning følger indberetning fra overlæreren. Man har lagt vægt på såvidt muligt at opretholde en begrænset undervisning for alle klasser, og dette er indtil videre lykkedes.

Det ikke beslaglagte inventar er dels anvendt i de nævnte lokaler, dels stuvet sammen på lofterne, ligesom håndbiblioteket er magasineret.

Da det for benyttelsen af flere af de nævnte lokaler, som også for nogle af dem, der benyttedes af øvelsesskolen, var en udtrykkelig betingelse, at der måtte stilles brændsel til rådighed, da opvarmning ellers var udelukket, har man fordelt visse kvanta af seminariets forråd af tørv til disse nye lokaler, idet der fra tysk side ikke stilledes krav om nogen som helst opvarmning af de beslaglagte bygninger.

Man har under denne force majeure tilladt sig at handle pr. konduite og med skolernes vel for øje. Om de regnskabsmæssige spørgsmål, som lejen af lokaler i præstegården til elevhjemmet, af DUI's bygning samt de af øvelsesskolen benyttede lokaler, den af statskolen hidtil lejede restaurant »Schweizerhalle«, byens to danske børnehaver samt et lokale i luftværnskontoret, rejser, vil indberetning følge, når man har oversigt derover. Det er foreløbig lykkedes at holde sammen på skolernes undervisning og på elevhjemmet, hvilket sidste var yderst påkrævet, da byens øvrige pensionater er ude af stand til at tage flere gæster.

Ved beslaglæggelsen stillede forstanderen udtrykkeligt krav om ret til benyttelse af den ny gymnastiksal til den af statskonsulenten

fastsatte eksamen i faget gymnastik fredag den 9. og lørdag den 10. d. m. Dette krav er blevet respekteret, således at eksamen gennemføres på normal vis med idrætsinspektør Braae-Hansen som censor. Først en time efter, at den var tilendebragt, begyndte tyskerne at slæbe halm m. v. ind i salen. Alle lokaler er nu fyldt med halm og andre arrangementer.

Mandag den 12. d. m. kl. 9,30 aflagde Oberleutnant mig visit. Han gjorde en dyb undskyldning for den ulejlighed, der var voldt. Det hele var nu aflyst, og hans stab skulle rejse kl. 12. Lokalerne var fremdeles beslaglagt, men vi kunne forføje frit over inventar m. v. Sandsynligvis ville seminariet senere blive taget i brug til lazaret. Seminariet står i dag aldeles tomt, og der er ikke tilgæet os nogen art af meddelelser om mulige nye planer.

I ærbødighed,

Morten Bredsdorff.

(Få dage efter overtages samtlige bygninger af et »krigslazaret« fra østfronten. Ca. 1000 hårdtsårede soldater anbragtes i lokaler og korridorer samt festsal. Epidemikere i elevhjemmet »Klostret«).

Mandag den 19. marts. Kl. 10 forhandling på mit kontor med Chefarzt og hans intendant. Jeg bad om at få Helligåndshuset frigivet og beskrev forholdene. Han lovede os at lade »das alte Haus« være frit. Snakkede i øvrigt om sine boligforhold, trængte til hvile, om der var plads i mit hus o. s. v. Jeg overhørte det og fastslog som resultat, Helligåndshuset frigivet ved mundtlig overenskomst.

Tirsdag den 20. marts. Om formiddagen kom Chefarzt og forlangte opfyring til om aftenen, da en »Einheit« var i vente. Jeg stillede krav om brændsel, intendanten sagde, at det ville han rekvirere på gasværket. Der kom ingen brændsel den dag, hvorfor han om aftenen gav lidt ondt af sig overfor pedellen, vi skulle ikke være så »mis-trauisch«.

Onsdag kl. 9 standsede han mig i gården og bad om at få praktikklassen rømmet, vi var forberedt af en ytring herom dagen før, Eskildsen havde flyttet de tyske bøger i det store magasin. Nu skulle det ske omgående. »Mein Kommandeur kommt heute, die Apotheke muss da hinein.« Jeg protesterede og mindede om vor aftale, men fik kun tilbud om hjælp; Vi kommer med det samme og gør det selv.

Så foretrak vi at bede S. II og S. IV om hjælp og ordnede flytningen; næppe var vi ude, før soldaterne begyndte at slæbe borde og flasker ind.

Jeg udbad mig derpå en klar udtalelse om læsesalen og borgestuen. Chefarzt var meget ulden, »vorläufig«, o. s. v. I øvrigt havde han rådighed over det hele, boliger o. s. v.

Det begynder at blive for broget, mine argumenter slides op, jeg er ene om sagen, ingen instanser her i byen hjælper i mindste måde. Nu må jeg have hjælp, ellers tager de det hele!!

Torsdag den 22. marts. Kl. 11 på amtshuset efter anmodning fra amtsskolekonsulent Svendsen og greven for at udtale mig angående nogle ansøgninger. Jeg benyttede anledningen til en livfuld skildring af vore vanskeligheder på seminariet og de fornyede trusler mod Riberhusskolen m. m. og beklagede mig over manglende støtte fra de danske myndigheder. Greven: »Synes De, vi gør for lidt herfra.« — »Der må kunne gøres mere, om ikke for andet, så for at sinke og besværliggøre disse planer, byen drukner jo, hvis alle disse folk, junkere, flygtninge og sårede kommer hertil«. Greven: »De har vist ret, man får i hvert fald ingen tak for at lade være med at gøre modstand«.

Greven ringede derpå til Graf Schimmelmänn i Haderslev, der står for indkvartering i Sønderjylland, og aftalte møde med ham fredag. På borgmesterens og mit forslag ringede greven desuden til Silkeborg og fik løfte om en repræsentant for stiftamtmand Herschend. Vi skulle så mødes i Haderslev fredag formiddag.

Fredag den 23. marts. Kl. 8,15 i luftværnets bil med borgmesteren til Schackenborg. Tyske soldater ved grevens private fløj, snavsede hoveder ud af riddersalen, invalider ud af hoveddøren, endelig kom greven gennem haven bag venstre fløj.

Dejlig køretur til Haderslev i opklarende forårsvejr. Kl. 10 i amtmandsgården, hvor vi traf fuldm. Lundsteen⁵⁰ fra Silkeborg. Kort planlægning: Vi skal se at få tyskerne til at tale ud om deres planer, hvis de har nogen, hvad meningen er i Tønder? Vi vil have en udtalelse om de private boliger, dernæst prøve at redde: Helligåndshuset, Riberhus, Hedeselskabet m. m. Derpå i bil til »Kommandantur Södjtüland«, Haderslev politigård, den er forskanset med

Tønder Statsseminarium omdannes til tysk krigslazaret, april 1945.

rusten pigtråd, vippebomme, skildvagter og maskingeværstillinger, rede til kamp. Med grev Schack i spidsen slipper vi gennem alle spærringer og kommer op på 1. sal ind i en snavset ventestue med en klaprende skrivemaskinedame og to ventende officerer, der optager lokalets eneste stole. Da en oppasser går forbi, nævner jeg højt »Graf Schack og Bürgermeister Paulsen«, det vækker stor opmærksomhed, oppasseren bliver sendt ud efter stole, officererne og pigebarnet kigger interesseret på os, vi kommer alle til at sidde ned.

Så bliver vi kaldt ind til Oberst Graf Schimmelmänn. Et stort lyst kontor med landkort og et vældigt Hitler-billede, meget sparsomt møbleret, åbent vindue til pladsen udenfor, hvorfra der jævnlige lyder forstyrrende skrålen og sang. En meget høj, let ludende aristokratisk herre, med krum næse og monocle for højre øje, hver gang han skal læse, det slår mig, at han med sit lidt verdensmandsmæssige ydre og et strøg af behersket kynisme påfaldende ligner en engelsk koloniofficer, overlegen, skødesløs og aristokratisk på en velgørende måde, meget lidt tysk type. Indtrykket forstærkes i dagens løb.

Vi slår os ned om et bord i hjørnet og opregner vore besværgelser, Graf Sch. lytter tilsyneladende interesseret, rygende fine cigaretter med guldmundstykke. Borgmesteren taler om den almindelige bolignød i Tønder, om officiantboligerne, Lundsteen erindrer om en overenskomst mellem værnemagt og den danske stat om ikke at røre danske officerers tjenesteboliger, såfremt deres familier fremdeles bebor. Graf Sch. nikker åndsfraværende, så får jeg ordet og skildrer

seminariets vanskeligheder og taler for Helligåndshuset, hvis ærværdige ydre interesserer ham, da han får et billede forelagt (før 1940). Det går op for ham, at der er mange vanskeligheder i Tønder, hvor stor er egentlig byen, 6000 indb. Ach, han mente den var meget større, der er jo åbenbart begået fejl ved belægningen i Tønder.

Så er der larm ude i ventesalen, en major kommer og melder nogle officerer. Graf Sch. nikker, lad dem komme ind. Ind kommer: majoren fra Junkerschule med sine to intendanten, grimme karle at se på, unge fanatiske nazister, den ene rødhåret, samt en lang grim officer, der viser sig at være Oberleutnant Sass fra Standort i Tønder. De herrer synes at stille til referat om deres bedrifter i Tønder og for at få beslaglæggelserne i orden, men vi er kommet først!

Graf Sch.: Hvad er det for noget roderi derovre i Tønder, Sass? Jeg har det indtryk af disse herrers udtalelser, at I er ved at overbelægge den lille by fuldstændig! Hvor mange flygtninge skal der endnu komme? Sass: Ikke flere til byen, men amtet kan endnu op-suge 1300! Graf: Men hvad skal så Junkerschule have? Major: Junkerschule kommer til Tønder på mandag og skal have følgende lokaliteter: Kasernen, officiantboligerne, soldaterhjemmet, gasværket, hangarer, Schweizerhalle, Hedeselskabet med alle privatboliger, markedshallen, exportstaldene, svendehjem, dragonstaldene, danske og tyske rohuse, Hotel Tønder komplet ÷ 5 værelser, Missionshotellet komplet ÷ 5 værelser samt CBU-skolen. Det er absolut minimum for Junkerskolen! Tønder-borgerne stirrer forfærdet på hinanden. Graf Sch.: Det var ikke så lidt, hvad skal lazaretterne have? Sass: Ortlazaret skal have »Tønderhus«, amtsgården, Alexandrineskolen. Krigslazaret seminariet, statsskolen, borgerskolen og Grand Café!

Graf: Hør Sass, det er vist noget roderi, De har lavet i Tønder, så meget kan der vist ikke være i den lille by, hvor skal man gøre af de mange familier. Lundsteen griber ind: Skal vi ikke først se på officiantboligerne, der foreligger jo et brud på en aftale. Lynende blikke fra nazisterne. Lundsteen: De herrer kender jo aftalen af 1940 angående danske officersboliger. Graf: Ja, hvad er det her for noget, hvorfor skal de officiantfamilier smides ud?

Sass med dirrende læber: Det er af militære grunde bydende nødvendigt, at de kommer væk. Sikkerhedshensyn kræver deres fjernelse, det er alt for farligt at have dem boende så nær.

Borgmesteren rækker Graf Sch. kortet over Tønder, som denne studerer gennem sin monocle: Hør, ved De nu hvad, Sass, det er noget sludder, De står og siger, her må kunne oprettes et plankeværk eller et hegn. Sass: (hvid i ansigtet) — Herr Oberst, der er et plankeværk, men der er lavet et stort hul i det, som klart viser faren ved at have disse folk der. Graf: Kan De sige mig, om det hul er lavet af de tyske soldater eller af de danske børn, som formodentlig render og leger derude. Sass: Herr Oberst, det er ikke let at afgøre, dog synes hullet lavet fra vestsiden. Graf: Nå, så se at få lukket det hul og hold det i orden, der er ingen mening i at smide de familier ud. Her består jo en aftale.

Den rødhårede intendant griber ind: Herr Oberst, et ord, der blev givet i 1940 har ingen som helst gyldighed i dag overfor danskere!

Graf (banker i bordet): Så, så, min herre, en aftale, der er indgået mellem værnemagten og den danske stat, respekterer jeg. De officiantfamilier forbliver i deres huse. Har De forstået! Jawohl, Herr Oberst! Graf: Så er der Hedeselskabet, behøver vi at smide de familier ud! Major: Absolut nødvendigt, militære grunde! Det er en skole, der skal være lærere, strateger og taktikere, de skal ud! Graf: Nå, kan De ikke nøjes med at tage lokalerne nedeunder? Major: Ikke tale om. Graf: Hvor skal de familier og andre hen? Borgmester: Vi har stor bolignød i Tønder, vi kan ikke tage imod flere! Major: Hå, jeg kender Tønder, der er en forhistorisk boligkultur i Tønder, hver familie har et hus, der står et tomt hus nede bag dr. Brenners villa, se bare efter, hr. borgmester, De finder nok flere. Tyskland står i Abwehrkampf um Europa, i den yderste nød. Vi kan ikke tage alle disse latterlige hensyn!

Den rødhårede intendant: Der er overhovedet ingen grænse mere mellem Danmark og Tyskland, når man ved, hvordan der leves i tyske byer, er der ikke fjerneste grund til, at danske byer skal have det et hår bedre, der kan bo 5—6 gange så mange mennesker i Tønder, med lidt god vilje, ellers kan de rykke ud på landet. Deutschland steht im Abwehrkampf o. s. v. Graf Sch. ser ud i luften med et minespil, som i romanerne gengives ved: Bah!!

Graf Sch.: Det kan aldeles ikke nytte at jage folk ud af deres huse, det løser ingen problemer, det er heller ikke hærledelsens mening. Jeg hører nu af disse folk, at der er stor bolignød i Tønder. Sass, det skulle De have tænkt på i tide, i stedet for dette her svineri,

nu brænder det hele sammen, det er Deres skyld. »Jawohl, Herr Oberst!«

Graf: Major, kan De intet undvære?

Major: Herr Oberst, det hele er jo midlertidigt. Om 10 dage ankommer vore barakker, de kan rejses på et par dage, så rykker en del af junkerne derud, og så kan man frigive visse bygninger i den indre by.

Lundsteen skriver op og siger: Disse barakker kommer altså om 10 dage. Den rødhårede intendant: Lad være at skrive det tal op, vi vil ikke høre det igen, de er på vej, men det kan vare både 3, 4 og 5 uger eller mere. Graf: Skal så familierne sættes midlertidigt ud af den grund? Borgm.: Vi har ingen pladser; noget af dette må frigives. Major: Så kan De få exportstaldene, hr. borgmester, man kan jo dog ikke behandle soldater som kvæg.

Graf: Det her er ikke godt. For det første står fast: Officiantboliger og øvrige privatboliger må ikke krænkes uden ganske særlige grunde, de nævnte skal lades i fred i Tønder. De har lavet det skidt, Sass! Jawohl, Herr Oberst. Jeg vil selv komme til Tønder i morgen og se sagerne »an Ort und Stelle«, jeg skal ikke glemme Deres seminarium, dette her må vi have ordnet. Und dann — en elegant håndbevægelse til officererne — Heraus! De fjerner sig med voldsomme bevægelser, oprakte arme og gjaldende Heil!

Efter de fire officerers larmende afskedsscene vendte Graf Sch. sig nonchalant til os danske borgere og fortsatte forhandlingerne, nu assisteret af sin egen major, en ret gemytlig rundhovedet mecklenburger (formentlig), som præsenterede sig som »Standortältteste« i Haderslev — og hvem vi senere enedes om at kalde »Major Bræsig«.

Borgm.: Jeg har det indtryk, at majoren er ausgeschaltet og slet ikke tager del i tilrettelægningsen af disse sager.

Forst.: Da Junkerskolen forlod seminariet den 12. marts, henviste man mig til Standortkommando for der at få oplysninger om, hvad der videre skulle ske med seminariet, og især med en familie, som var beordret ud af en tagetage. Jeg talte i telefon med 5 forskellige personer, men ingen vidste besked eller kunne give mindste oplysning.

Graf Sch.: Hm, det er nok bedst, jeg selv tager en tur til Tønder for at undersøge forholdene »an Ort und Stelle«. Kan det passe de herrer i eftermiddag for eksempel?

Grev Schack: Vi er rede, når det skal være.

Graf. Sch.: Ja, jeg må hellere tage Oberregierungsrat Dr. Haensch fra Aabenraa med, så kan vi sammen drøfte sagerne.

Mens Graf Sch. telefonerer til Aabenraa, henvender majoren sig til borgm. og mig: Ser De, mine herrer, her i Haderslev har vi en fortrinlig ordning. Når vi kommer med vore krav, har borgmesteren altid nogle modforslag parat, lagerrum, pakhuse, ubenyttede lokaler o. l. Der kan som regel findes en fornuftig ordning. Må jeg bede Dem, inden vi kommer til Tønder, lave en fortegnelse over de objekter, som her er blevet krævet, og så opstille eventuelle modforslag.

Borgm.: Vi har intet til overs.

Major Bræsig: Officielt næppe, men uofficielt finder De nok noget!

Så er Graf Sch. færdig med at telefonere: Dr. Haensch kan først i morgen lørdag, kan det passe de herrer f. eks. kl. 10,30?

Greven: Udmærket, mødet kan finde sted på mit kontor på amts-
huset.

Graf Sch.: Så er det en aftale, vi kommer i morgen og fortsætter forhandlingerne. Vi slutter med at udtrykke håbet om resultater og minder endnu en gang om, at Tønder er en meget lille by; jeg tillader mig i denne sammenhæng at betegne den som en Dorf, der allerede er delvis overfyldt.

Afsked, vi finder vej ud af den svært befæstede politigård og tager ned til amtsgården, hvor amtmand Pinholt netop skal have amtsrådsmiddag, hvortil vi alle tre venligst indbydes. Forhandlingerne har varet små to timer. Det aftales derpå, at Lundsteen skal komme til Tønder i morgen og deltage i mødet på stiftamtmandens vegne (Silkeborg).

På hjemvejen i bilen, hvor vi bl. a. drøfter grænseproblemer o. l., er vi enige om, at det eneste positive resultat er tilsagnet om officiantboligernes ukrænkelighed, samt de øvrige privatboliger, og så naturligvis dette, at manden selv kommer til Tønder. Det kan der komme noget ud af!!

Lørdag den 24. marts. Strålende solskin. Da jeg i går efter min hjemkomst fra Haderslev kl. ca. 16,30 pludselig så den lille junker-major i seminariets gård, beslutter jeg at tale et ord med Chefarzt

først. Jeg beder pedellen melde, når han kommer; dette misforstår Frandsen og kommer kl. 9,30 til mig med den besked, at forstanderen kan selv komme over på hans kontor. Tonen er altså lidt anderledes end de første dage, men det kender man jo. Det viser sig, at han har kontor i tandlægeværelset med vagt udenfor og intendanten ved sin side derinde. Jeg spørger ham, om vi kan få en klar aftale om Helligåndshuset, som seminariet ikke kan undvære. Han afviser dette, »Vorläufig« vil han slet ikke udtale sig derom, »mein Kommandeur kommt bald,« han bestemmer det hele! Der er ingen vej frem. Da jeg viser ham det officielle beslaglæggelsesdokument, og med hjemmel i dettes sidste punkt anmoder om en liste over det overtagne inventar, benytter han lejligheden til at påstå, at han råder over det hele, også de private lejligheder. Jeg gør ham opmærksom på, at disse ikke er nævnt i dokumentet, og hævder, at hans opfattelse må bero på en misforståelse. Klare udtalelser fra Silkeborg går i stik modsat retning, »Ja, nu skal vi se, nu har jeg ikke mere tid, schön, schön!«

Det er åbenbart på tide, at han bliver bremsset, ellers tager han det hele, nu får vi se, han er en typisk plebejer og næppe videre begavet.

Kl. 10,30 er jeg på amtshuset, Lundsteen er lige kommet, vi står sammen med greven og borgmesteren i den lille amtsrådssal, hvor greven for tiden har kontor. Det må i dag gælde at få en ordning, helst skriftlig, med magthaverne, vi begynder med de private boliger, så skolerne, så får vi se...

Så kommer Graf Schimmelmann, han indleder en let samtale med grev Schack om portrætterne af de gamle amtmænd og landråder, »Dette er Brockenhuus-Schack, der måtte forlade embedet i største hast«, siger greven. Wann? I 1864! Aha, ja naturligvis, 64! Og hvor længe har De selv været i dette embede? 40 år i amtsrådet, deraf 25 år som amtmand, siger greven, og denne replik kaster et fornøjeligt perspektiv over denne formiddags hændelser. Mens de to grever konverserer let og naturligt, smækker døren op, og ind kommer en lang, tynd officer, med stærkt tilbagevigende pande, fremstående hage, fanatiske brune øjne, Oberregierungsrat Dr. Haensch. Det er tydeligt nok en beregnet entré, der røber hans forfængelighed, en yngre partimand, der er gået hastigt og lige tilvejs, og derfor noget usikker i sin optræden. Med stiv nazihilsen iler han frem som på en

scene, han ser åbenbart kun uniformerne, lige hen mod Graf Sch., der med en elegant håndbevægelse gør ham opmærksom på, at han er faret lige forbi grev Schack, hvem Graf Sch. nu skynder sig at præsentere. Så hilser dr. H. flygtigt på os andre inferiorer personer, og vi sætter os om det runde bord — der rigtignok, som det skal vise sig, ikke er noget round table — og forhandlingerne begynder.

Graf Sch.: Ja, ser De, dr. Haensch, det er disse belægningsforhold i Tønder. Man har åbenbart ganske forregnet sig m. h. t. byens størrelse, jeg har en gang tidligere nævnt det for generalkommandoen i Silkeborg, men man ville åbenbart ikke rette sig efter mig. Nu er det ved at gå rent galt. Han nævner derpå, med forbløffende hukommelse, de vigtigste af de sager, som vi om fredagen har forelagt ham. Derpå omtaler han mere detaljeret officiantboligerne. De ved, kære dr., der er en aftale om disse danske officersboliger, nu påstår rigtignok disse junkere, at militære grunde kræver deres rømning. Jeg kan nu ikke indse, at dette er nødvendigt, der må kunne laves en afspærring, så disse folk kan blive i deres huse, for denne aftale skal respekteres, derom er vi da enige.

Dr. H.: Fuldkommen, hr. Graf!

Grev Schack: Så er der skolevæsenet, må jeg have lov at sende bud efter amtsskolekonsulenten, så vi kan få de nøjagtige tal her i byen. (Jeg skynder mig ud og henter Svendsen, der sætter sig ved siden af mig, og deltager i resten af forhandlingerne).

Vi tager nu — af taktiske grunde — den tyske skole først, idet dr. Haensch udtaler, at han grundsätzlich står på det standpunkt, at der skal herske Parität mellem tyske og danske borgere i disse byer! Man enes om, efter at der er blevet indrømmet de tyske lærere ret til at beholde deres lejligheder i Alexandrineskolen, at denne skole i øvrigt skal rømmes totalt og overlades til andet brug. Graf Sch. foreslår derpå, efter at have set et billede af den tyske kommuneskole i et særtryk af »Tønder gennem Tiderne«, at det tyske skolevæsen ialt får 4—5 værelser i kommuneskolen, dette til 150 børn. Derpå oplyser vi ham om, at alene den danske folkeskole har 413 børn, der må altså skaffes meget mere.

På dette tidspunkt beklager »major Bræsig«, at borgmesteren har glemt at opstille modforslag, at komme med andre objekter i stedet for dem, man ønsker frigivet. Borgmesteren: Vi har ikke noget at byde, bolignøden er meget stor. Han støttes af stadsbygmesteren,

som også er tilstede, denne oplyser forskelligt om de for tiden husvilde familier i Tønder.

Graf Sch.: Jeg kan se på Dem, hr. seminariedirektor, at De er ved at blive utålmodig. Jeg har ikke glemt Deres skildring af seminariet i går, og vi skal nok komme til seminariet og den danske skole.

Kort efter får jeg ordet for at redegøre for det danske skolevæsens stilling, seminariets ønske om Helligåndshuset, Schweizerhalle, som ikke på nogen måde kan undværes til folkeskolen, Hedeselskabet, som ligeledes er nødvendigt for os. Borgm. støtter kraftigt.

Der fremlægges billeder af Helligåndshuset, grev Schack forklarer, at bygningen er fredet i klasse A, han oplyser, hvad dette betyder, og dr. Haensch gentager for Graf Sch., fredet i klasse A, (B og C o. s. v.), det går rigtig godt. Jeg beklager tabet af praktikværelset, men det er nu apotek, det lader vi gå, når vi blot kan redde det gamle hus. Major Bræsig ser på billedet: Jeg kan ikke begribe, hvad glæde de lazaretfolk kan have af det gamle hus, der er tjenesteboliger nedenunder, besværlig adgang, det synes jeg, man skulle overlade skolen.

Graf Sch.: Ja, det synes jeg virkelig også.

Forstanderen: Ja, for vi tør jo efter de faldne udtalelser regne sikkert med privatboligernes ukrænkelighed. Graf Sch.: Ja, dem tager vi ikke. Og skal de f. eks. flyttes af militære grunde, fordi de ligger midt inde i et kompleks, så skal der ydes en tilsvarende lejlighed i samme by.

Lundsteen: Det er en meget vigtig udtalelse. Vi har utallige klager i Silkeborg, bl. a. fra højskoleforstandere, hvis boliger man vil have.

Graf Sch.: Ja, det er en fejl ved disse beslaglæggelsespapirer, at de ikke indeholder et klart forbehold om privatboliger, det er vist for øvrigt min egen fejl. Vi skal se at få det rettet. Det er ikke meningen at tage boliger fra fastboende (ortsansässige), når de selv bebor dem. Lader de dem stå tomme, er det en anden sag. — Men nu tilbage til skolerne, vi var ved seminariet.

Jeg omtaler den forestående eksamen og dens krav, så griber Lundsteen ind, og nu springer dagens bombe!

Lundsteen: Seminariet burde have noget mere plads. Det er jo en højere skole, og ifølge Haager landkonventionen må en sådan overheadet ikke røres...!

Længere kom han ikke. Så slår dr. Haensch i bordet, springer op og råber rasende: Hvis De vover at kaste Haager konventionen ind i debatten, så er det hele forbi med det samme! De har komplet misforstået situationen, når De mener, at her skulle være tale om nogen som helst rettigheder. Nævner De dette én gang til, er forhandlingerne afbrudt med det samme! Vi er her, imod vore principper, af nåde, for at se, om vi måske kan give Dem visse indrømmelser, men De skal bare vove at stille fordringer! Danmark, der daglig overtræder Haager konventionen med mord, brand og sabotage, har intet at påberåbe sig o. s. v., o. s. v. . . . !!!

Han er rød i hovedet og råber, på en eller anden måde står vi alle op fra vore pladser, ivrig gestikuleren og protester, Graf Sch. fortrækker ikke en mine og tier bomstille, indtil udbruddet er ovre. Så sætter vi os efter denne kostelige og højst interessante scene, Lundsteen har bemærket, at han er jurist og interesseret i principper, nu pustes der tobak fra de fleste munde, og man prøver at falde til ro. Grev Schack siger, at vi er her vel ikke så meget for at drøfte principper, hvad der vel næppe kommer meget ud af, som for at opnå resultater, og ved de to grevers hjælp overstås det pinlige (festlige!) optrin, og forhandlingerne kommer igang igen. Nu er vi ved Schweizerhalle og Hedeselskabet, det ser ud til, at vi skal have begge dele, vi venter på dette tidspunkt noget i retning af en skriftlig overenskomst, der skal frigive visse bygninger fra beslaglæggelser. Det nævnes af Lundsteen, at CBU-huset i Spikergade, som der er beslaglæggelse på, er en luftværnshistorie, så skal den også frigives, seminariet skal have Helligåndshuset, det går rigtig godt.

Da banker det på døren, og ind kommer Chefarzt fra seminariet med intendant, stor nazihilsen mellem de uniformerede, vi ser til, når man har set det på nært hold et par dage, synes det at ligne en eller anden negerstammes mærkværdige etnologiske sædvaner, værd at optegne for den rejsende, men et stykke udenfor civilisationen.

Uniformerne mumler lidt indbyrdes, og Graf Sch. beder grev Schack om tilladelse til at gå ind i sideværelset for at forhandle separat. Alle tyskerne forsvinder ind i det uopvarmede amstrådsværelse, og vi drøfter stillingen, jeg frygter svære tilbageskridt, men nu må det hele ske under eet. Vi glæder os over de klare og højtidelige tilsagn om privatboligernes ukrænkelighed, nu kan vi vel få fred

i 8 dage og holde påske, og det er allerede noget at vinde 8 dage på dette tidspunkt af krigen.

Lundsteen og jeg samtaler om betydningen af at holde hjemmene fri, det styrker den moralske modstandskraft, måske mere end noget andet, ligesom opløste og omflyttende hjem er spiren til mismod og opløsning, nu har de noget at benytte i Silkeborg under kommende skænderier.

Det varer ret længe med tyskerne, kl. var ca. 11,45, da de forlod os, og først over 12,30 kommer Graf Sch., dr. Haensch og Major Bræsig igen. Lægerne er sendt hjem.

Graf Sch. ser noget deprimeret og træt ud, han begynder med at forklare, at sagerne er mere komplicerede, end han troede, lazaretfolkene er i nød, de mangler plads til sygeplejerskerne og lægerne, der skal intet rokkes ved de afgivne udtalelser om privatboligerne, men hele spørgsmålet er så omfattende, at det må forelægges generalkommandoen i Silkeborg til endelig afgørelse. Jeg puffer til borgmesteren, der så indskyder: Kunne vi ikke komme af med Junkerskolen, det er jo derfra, alle vanskelighederne kommer, er den væk, kan vi vel nok skaffe plads til lazarettet. Forst.: Ja, det er sagens kerne, Junkerskolen bør bort fra Tønder! Graf Sch. (smiler): Ja, jeg har forstået, at de herrer ikke er forelskede i Junkerskolen, det behøver De ikke at forklare mig, og det kan jeg såmænd godt forstå. Men jeg er ikke almægtig, og der er stærkt pres på fra Berlin og andre steder.

(Vender sig til dr. H.): Ikke sandt, vi kan uden forbehold bekræfte vore udtalelser om boligerne. Dr. H.: Fuldkommen enig!

Graf Sch.: Men det øvrige må om ad Silkeborg, og længere kan vi ikke komme denne gang!

Borgm.: Så siger vi tak for de faldne udtalelser, det er en stor beroligelse, at man vil lade private boliger i fred, det regner vi som en afgjort sag. Vi takker for forhandlingerne og håber, at der ved den fortsatte drøftelse må komme resultater, der nogenlunde ligger på linje med de ønsker, som vi i dag har kunnet fremsætte, således at også skolearbejdet kan fortsætte her i byen.

Man rejser sig og tager formel afsked.

Foran amtsgården holder 4 biler, en fra indenrigsministeriet (Lundsteen), luftværnschefens bil fra Tønder (efter grevens ønske, for at ingen af os skulle blive nødt til at gå i en tysk bil, såfremt

det ville være blevet nødvendigt at køre ud og se på lokaler og bygninger), og 2 tyske militærbiler, bevogtet af sorte SS-folk. Ovre på »Tønderhus« hejser de Røde Kors-flaget, klokken er 13,10.

Palmesøndag forløber i ro, Chefarzt passer sig selv, men da han ud på aftenen ser mig i lang afstand, jeg står i haven lige under vort flag, hilser han særdeles høfligt. Han har nok fået en omgang, og holder sig nu på måtten — indtil videre.

Tirsdag den 28. marts. Kl. 9,45 møder jeg Eskildsen, da jeg kommer ud fra en time med S. III på Hedeselskabet. Han meddeler mig fra borgmesteren, at Oberleutnant Sass og Major Freydank er sendt til fronten. — Helt spildt har den Haderslev-tur alligevel ikke været!

Lørdag den 21. april. Kl. 8,30 efter morgensang fik jeg af frøken Horsbøl at vide, at en transport af danske internerede, vistnok fra Kolding, skulle passere Tønder H. i formiddagens løb på vej til Frøslev, da Østbanen er afbrudt ved Sommersted. De skulle, hvis tilladelse opnåedes, bespises af Røde Kors. Da min bror⁵¹ muligvis kunne være med, tog jeg kl. 9 ned på banegården og meldte mig hos formanden fru Atke som tolk og hjælper, blev udstyret med armbind og hjælp i øvrigt bagermester Sv. Petersen⁵² og nogle DKB-damer⁵³ med at lægge boller på bakker, ordne madpakker, kaffekopper, tobak o. s. v. Ca. 9,30 kom en meget lang tysk transport for sydgående. Den forsinkede det tog, vi ventede, så det næppe ville komme før 10,30. I mellemtiden sendte vi for alle tilfældes skyld bud efter dr. Jepsen.

Kl. 10,35 kom et langt dansk godstog ind. Transporten befandt sig i nogle af de forreste vogne. Vi måtte langt ned ad baneterrænet for at træffe »Transportenführer«, hvem jeg bad om lov til at bespise vore landsmænd. Han gav mumlende tilladelse, men kun for Røde Kors-folk. Fangerne befandt sig dels i en godsvogn, der rummede 55 mand, dels i en kupé med tillukkede vinduer 11 mand og en kvinde, de øvrige kupéer var optaget af vogtere, 25 ældre tyske gendarmer.

Vi hentede nu de smurte boller, frk. Horsbøl og frk. Enemark⁵⁴ kom med kaffe i spande, portene lukkedes op for den store godsvogn, og her stod de 55 mand, såvidt man kunne se mest yngre københavnske arbejdere, tæt op ad hinanden. Adskillige var noget fængselsblege, de halvfrøs i den kolde luft, men muntre og zünftige

bemærkninger haglede straks. »Sommeren er nok osse rationeret i Tønder!« »Vil I have kaffe!« »Ja, det kan I lige tro, vi vil!« »Hvor længe har I siddet?« »Lige fra 14 dage og op til et halvt år, alle i Vestre Fængsel.« (Altså ikke fra Kolding). »Var det slemt?« »Når forhørene var overstået, gik det rigtig godt«. Så fik de boller og kager, kaffe i spandevs og derpå cigaretter. Jeg bød også Transportenführer og hans folk, de takkede og trak sig høfligt tilbage, hvorefter der kunne gives lidt mere intime meddelelser og også afleveres adskillige hilsener. Inde i kupéen sad de lidt ældre og en kvinde; her traf jeg overlæge Collin fra Gentofte, vi forestillede os for hinanden, »jeg er dømt til 10 år«, sagde han.

»Så er det godt, De skal blive i Frøslev.« »Ja, det er jeg meget glad ved.« En yngre mand fortalte, at han i samme anledning havde fået 6 år, men visse af vore kammerater er allerede skudt! Da der var rigeligt med kaffe, gav vi også gendarmerne en kop med. Det forbedrede yderligere situationen, og der blev efterhånden livligt, hurraråb lød ud over baneterrænet, hvorfra dog alle »Zivilisten« var blevet jaget væk lige fra begyndelsen. Godsvognens indbyggere fortalte, at de havde rejst siden onsdag morgen! Om natten kunne halvdelen af dem ligge ned, mens de andre stod langs væggene, det var ret drøjt, én toiletspand i hele vognen. »Man troede ikke, at Danmark var så stort!« Til sidst fik de madpakker, som var tilvejebragt bl. a. af husmoderforeningens medlemmer. Så ville Transportenführer lukke dørene, de raske gutter istemte gjaldende hurraråb for Tønder. »Vi kommer snart igen, vi har returbillet allesammen, det varer højst 14 dage!!« Så kom et gribende øjeblik, de 55 istemte alle »Der er et yndigt land —«. Vi blottede hovederne, tyskerne masede med de tunge skydedøre, som først gled helt i, netop da det lød: »Og gamle Danmark skal bestå —«. Så sang de videre i den store kasse, mens fingre vinkede ud af tremmerne under taget. »De kan knække alt, men de kan sgu knække humøret!« lød det derindefra.

Så gik vi op i kupévognen og tog afsked. Her gjaldede nye hurraråb, og så istemte vi alle »Det haver så nyligen regnet —«, fanger og vi andre, mens de mutte tyskere så forundrede til. Transportenführer kom hen og sagde tak, fordi vi også beværtede hans folk. »Så skal De til gengæld være god mod vore landsmænd, til De afleverer dem i Faarhus«. »Vi skal ikke gøre dem noget ondt!«, sagde

han, og vi havde i øvrigt det indtryk, at der herskede et ret gemytligt forhold mellem begge parter undervejs.

Vi forlod stationen, grebne og opmuntrede. Først kl. 13,30 skulle toget afsted til Tinglev, det ville blive aften, før de nåede Frøslev. Men de drog ikke sultne fra Tønder, og vi havde fået rigelig belønning.

Onsdag den 25. april. Flere af seminarieeleverne har i de forløbne dage lejlighedsvis begivet sig til Krusaa for at overvære hjemvendende tysklandsinterneredes ankomst, i første række deres egne 5 kammerater,⁵⁵ der nu alle er kommet over grænsen, 3 til Sverige, 2 til Frøslev. Jeg ville selv så gerne en tur derned, men trafikforholdene er meget vanskelige, så jeg griber med glæde til, da ingeniør Claudi-Westh kl. ca. 10 ringer og indbyder mig til at tage med i en bil, som på Jordlovsudvalgets vegne skal til Frøslev. I hast aflyses eftermiddagens planlagte lærerrådsmøde, Friedy får fat i en pakke levnedsmidler til Sydslesvig, som vi skal tage med, og kl. 11 kører vi fra Tønder, ing. Westh, amtsrådsmedlem Hørlück, lektor Kiørboe⁵⁶ og jeg; desuden frk. Schibler,⁵⁷ som skal til Tinglev.

Undervejs aflægges besøg i en gård i Bodsbøl, hvor konen fortæller om de tyske jernbanevagters udtalelser om, hvad der vil ske, når Berlin er faldet og en vis mand måske med; så løses de fra faneeden, og så ... Kl. 14 ankommer vi i strålende sol til Krusaa-gård, hvor de venlige værtsfolk, forpagter Petersens, byder på middag. Her er alt præget af store, men improviserede forberedelser. I gården står lange spiseborde og bænke, CB-mænd færdes allevegne, talrige DKB-kvinder under ledelse af frk. Reppien⁵⁸ og andre får instruktion i gården eller ankommer med de hvidmalede rutebiler. Man venter 3-400 franske internerede i eftermiddagens løb. Vi beser de fire barakker og hilser på lederen, oberstløjtnant Hintze, tidl. Søgård, og nogle af hans folk. 2 barakker til spisning, 2 med halm til overnatning, de øvrige 4 er taget til brug i den overfyldte Frøslevlejre, men savnes hårdt her. Hr. Hintze fortæller lidt om de utrolige og forfærdelige ting, som fangerne har berettet eller båret vidnesbyrd om på deres krop, det sidste hold blev mandag eftermiddag indladet i tog i Padborg, men kom tilbage, da der var udbrudt strejke i Fredericia på grund af de sidste henrettelser. Så måtte man have dem næsten et døgn længere.

Vi fortsætter turen ned mod Kobbermøllen, betragter den lange tankgrav og andre improviserede spærringer, der ligesom visse iagttagelser undervejs bekræfter det indtryk, at her påtænkes et vist forsvar. Lektor Kiørboe foreslår mig en tur ad Gendarmstien til fjorden, og da vi har det indtryk, at Jordlovsudvalgets medlemmer alligevel har forretninger, og der næppe foreløbig kan ventes ankomst, går jeg med, da jeg aldrig før har været den tur. Den var sjældent smuk, og det var interessant på det lille stykke af Flensborg fjord, der herfra er sigtbart, at tælle hen mod en halv snes store dampere på svaj, en enkelt lå overskåret på midten inde på grunden, hjemsted Hamburg, 4-5 u-både og en stor fuldrigger. Men vi havde nær fortrudt det, da vi kom tilbage, thi imens havde ingeniør Westh besøgt karantænen og truffet flere franskmænd. Ved hans hjælp kom vi nu hastigt derved, karantænen er indrettet i Møllehuset, her lå en 25-27 franske kvinder til sengs under primitive forhold. Amtslæge Lausten-Thomsen er netop derinde, han byder os indenfor, jeg betragter de furede og afmagrede ansigter, enkelte stærkt forslåede, nogle er ved at skifte linned, radmagre rygge, flade bryster, blålige læsioner flere steder. Midt iblandt sengene bliver vi stående, idet amtslægen præsenterer os for en yngre fransk dame i hvid kittel. Hun fungerer som hjælper, madame eller mlle. Martel fra Cognac. Et skarpt, meget intelligent ansigt, brændende øjne, et hærget, men meget karakterfuldt ydre, hun begynder straks at fortælle. Ordene strømmer fra hende, et voldsomt indre pres, vi behøver blot at støtte med enkelte udbrud af deltagelse eller forfølelse eller opmuntring, hendes øjne hænger ved den lyttende, det er hende usigeligt magtpåliggende at få lov at berette. Her er hovedtrækkene af denne uforglemmelige skildring:

27 måneder i kvindelejren Ravensbrück, nord for Berlin, vistnok verdens største kvindelejr, plads til 110.000, almindeligvis belagt med 60-70.000 kvinder. Politiske fanger kaldtes de, mange af dem var ammunitionsarbejdersker, af de herværende var de fleste fra Paris eller omegn ført til Tyskland for år og dag siden. Ernæringen var utrolig slet, avitaminøs suppe som vand, snavsede rødder, sammenkogte og udkogte sager. Op kl. 3 eller 4 om morgenen, hårdt arbejde, slæbe sveller og bjælker, ammunitionsfabrik, sy sækkelærred eller lign. Slag og spark, når arbejdet gik for langsomt, om formiddagen 3 timers appel med bare ben i sne og pløre, alle skulle

stå ret på en stribe, blodhunde nappede de usikre i hæle og lægge. De kvindelige vogteres plagerier frygteligt udspekulerede, straffene brutale, og de idømtes for den mindste uregelmæssighed, næsepudning i utide, tabte sager eller lign. Ikke sjældent indtraf fødsler under appellen, de skulle tilendebringes stående, ingen måtte hjælpe den fødende. Børnene blev straks bragt til gaskamrene. Ingen turde melde sig syg. Alle farlige eller epidemisk syge blev bragt til gaskamrene og aflivet, tusinder dræbt på denne måde. Mlle. Martel havde overværet en straffescene, pisk, afklædning, slag, derpå vanddrikning til bugen stod som en tromme, så boksestød i maven til alt var gylpet op, derpå slag og bevidstløshed.

Selv var hun sammen med andre yngre nogenlunde velskabte kvinder flere gange ført til de ledende gestapochefer, der stillede kyniske forslag, mishandlede de unge kvinder, afklædte og voldtog dem. Hun fremviste dybe ar på højre arm fra et sådant tilfælde. »Mine herrer, det kræver enorm kraft at modstå sådanne ting, det er den højeste prøve på ens moral.« Jeg: »De har jo været i barbarers hænder!« »Monsieur, det er ikke barbarer, det er sindssyge stakler, mennesker med angst- og mindreværdskomplekser, maredne af frygt«.

K.: »Er det rigtigt, som fremhævet i radioen, at tyskerne spekulerede i at splitte og dele fangerne og sætte dem indbyrdes op mod hinanden?« Martel: »Nej, egentlig ikke. De moralske skavanker i fangernes samfund stammede fra os selv, slette kammerater, menneskelig lavhed og usselhed, der udøvede et indre moralsk tryk på os alle. Tyskernes tryk var i grunden kun fysisk, mere kunne de ikke. Men vi har oplevet utrolige ting!! Min familie kender og omgikkes de Gaulle, derfor troede de, at jeg var spion, jeg har været dømt til døden en tid, men blev benådet. Jeg håber snart at være hjemme igen, måske kan man hente mig med Avion fra Frankrig, når jeg bare kommer til Sverige! —«

En uforglemmelig illustration til denne uforglemmelige samtale var de stakkels kvinder rundt om i sengene, som netop nu blev vasket og fik skiftet. De syntes at antage os for læger og var ugenerte af vor tilstedeværelse. Modsætningen mellem dem og de blomstrende, runde danske plejersker sagde mere end ord.

Vi tager afsked med mlle. Martel og håber på gensyn i Frankrig.

Hun strømmer over med taksigelser til Danmark, amtslægen minder hende om, at det er en svensker,⁵⁹ hun skal takke, ikke os.

Der er stadig ingen flygtninge i vente, og alt er usikkert, da man ingen efterretninger kan få. Vi skal derfor snart afsted, da bilen skal hjem. Vi går op på højen ved barakkerne. Her sidder tre unge franske damer, som vi hilser på, en ung pariserinde, frisk og blond, en mørkhåret dame fra Lyon, men født polak. — »Jeg har hørt om mødet i San Francisco, tror De ikke nok, man begynder med Polen?«⁶⁰ — en dame fra Tours, født i England og engelsktalende. Med den sidste samtaler vi bedst, de andre lytter til. De kommer alle fra Ravensbrück, a wonderful place! Og de bekræfter mlle. Martels beretninger og føjer mere til, f. eks. om en nonne, som frivilligt fulgte skrigende og fortvivlede patienter i gaskamret — thi Gud er jo allevegne! Min mand er desværre i Oranienburg endnu. K.: »Ved De ikke, at Oranienburg er befriet?« »Af hvem?« »Af russerne.« »Åh, havde det bare været de andre.« »Er man bange for russerne?« »Ja, vi var i dødelig skræk alle i lejren, tyskerne fortalte os, at russerne ville behandle os meget værre, og vi ville alle komme til Sibirien.« »Troede de virkelig dette?« »Ja, det troede vi alle.« — Hun fortæller, at tyskerne blev hysteriske under luftangreb — »men vi sang Marseillaisen, så det klang, for at opmuntre flyverne«. »Det gjorde vi også i toget til Lübeck, hvor vi havde 4 timers airraid, men intet kunne se, da der var brædder for alle vinduer. Vi så intet til det skønne Tyskland! Men det kan også være det samme, nu må det land forsvinde fra landkortet!« Solen skinner forårsskønt over udsprungne bøge ved Krusaa. »Dette er det skønneste sted i verden«, siger damen fra Tours, »her føler vi friheden og livet igen. Folk smiler og hilser, de sparker og slår os ikke, når vi møder dem. Det er vidunderligt.« Så skal vor bil afsted, vi må sige au revoir en France! De stråler af glæde. Og vi kører hjem, rystede i vort inderste, og samtidig oplevede af disse indtryk af ukuelig livskraft og tapper kvindelighed.

En mærkelig dag er endt.

Torsdag den 3. maj. Rygterne har svirret siden i mandags. Kapitulation, opbrud fra Danmark, rigsdagssamling, ny regering dannet o. s. v.?? Alt endnu usikkert, men det er tydeligt nok på vej efter Hitlers død og Berlins forestående fald. »Skriftlig udflugt«⁶¹ til Gal-

lehus, guldhornstenene, vandmøllen, muntert kaffebord i kroen, bag-
 efter hvil i den friske, nyudsprungne bøgeskov. Vi kom hjem kl. ca.
 18,30. Kl. 19 luftalarm som næsten ustandseligt i den sidste tid.
 CB-erne er alarmeret og skal blive på deres poster i nat, der ventes
 begivenheder, skal der virkelig kæmpes her? I mandags har de le-
 lende embedsmænd på grevens kontor drøftet evakueringsplaner,
 forsynings-situation, lukningen af Ballum sluse og andre tilsynela-
 dende defensive foranstaltninger. Kommer det nu? Kl. 19,30 ser jeg
 lærer Poul Larsen,⁶² der har travlt, et rygte vil vide, at englænderne
 ses syd for grænsen, han har med indkvartering at gøre og haster
 hjem. Kl. 20,30 afblæsning, vi hører Speers⁶³ besynderlige tale over
 Flensborg radio, undertonen synes mig klar, kapitulationens forbe-
 redelse.

Fredag den 4. maj. Eksamen i regning. Ved frokosten minder jeg
 censor, amtsskolekonsulent Novrup⁶⁴ om, at det snart kan være hans
 pligt at være på sin post og spørger, om man er rede til hurtig sus-
 pendering af de tyske lærere for at foregribe befolkningens selvtægt
 overfor dem.

Kl. 20,30: BBC melder om kapitulation og fred i nordvest. Vi
 sidder stumme og grebne, fatter det næppe, hører udsendelsen til
 ende som i drømme. Kl. 21,10 kommer et par elever: Skal vi ikke
 samles i læsesalen? Meget gerne. Jeg ringer rundt til lærerne. Kl.
 21,30 er læsesal og borgestue fyldt af elever og lærere med familie,
 vi ophænger Dannebrog, det norske flag og et engelsk flag, der
 fremkalder dundrende bifald. Vi synger som den 9. april 1940: Alt
 står i »Guds faderhånd« —, jeg taler om krigen, der nu skal være
 forbi, om freden, der kommer, vi synger »Bladet i bogen sig ven-
 der«, »Vi har et håb.« Tale og sang veksler, om fremtiden, om må-
 lene, vi har kæmpet for, bekæmpelse af nazismen, også i vore egne
 sind. »Det haver så nyligen regnet«. En gribende og enkel aften. 2
 dages frihed, men morgensang lørdag kl. 8.

Lørdag den 5. maj. Gråvej. Tidligt op, alle flag i orden. Kl. lidt
 i 8 vandrer alle elever og lærere fra læsesalen forbi lazaretfolk over
 til forstanderhaven. Vi mindes de faldne og synger »Guds fred med
 vore døde.« Så begynder kirkeklokkerne at ringe, flaget glider op,
 og vi hilser kongen med »Kong Christian«. Morgensang i læsesalen.

»Den signede dag.« Kort morgenbøn, tak fordi vi har fået vort fædreland igen! »Fædreland.« Friedy bringer en hilsen fra Schweiz.

Ved middagstid telefonisk meddelelse, at nogle englændere kan ventes til Tønder. Vi iler til torvet, hvor en stor mængde venter. Kl. ca. 13 jubelråb fra Søndergade, så skimtes en engelsk flyver på skuldrene af begejstrede unge mennesker. Alle vifter med flag og råber, han bæres rundt på torvet under øredøvende råb, alle vil trykke ham i hånden, det lykkes at få ham over til rådhuset, hvor viceborgmester Jensen byder ham velkommen, og han siger et par ord. Hans kammerat er imens entret op på 1. sal i sparekassen, hvor han fotograferer det hele, dirigerer hurraråb og muntre opstillinger omkring flyveren. Endelig kommer han op på en vogn og køres ned til »Hotel Tønder«, alle følger med, Thomas får ham i hånden og hilser ham på engelsk, vi følges med fotografen til hotellet. Jeg smutter med ind og bliver opfordret til at hjælpe som tolk sammen med Thorv. Petersen, viceborgmester og hr. Thiim.⁶⁵ En times muntert samvær, englænderne fortæller, at de er pressefotografer, ude efter nyt, i morges vågnede de i Minden ved Hannover. Hvorhen i dag? Var der ikke noget om Danmark i aftes i radioen. Har vi benzin nok? Allright, vi tager til Danmark. Så fløj de herop. Hvor turde de lande her, så nær grænsen? Den største vanskelighed var at finde en mark uden alt for mange køer, i øvrigt tog folk jo meget venligt imod os, vi prøvede det også i Paris og Bruxelles, stemningen var den samme, men der var jo lidt flere! De får suppe og et glas øl, så kommer borgmesteren til, jeg oversætter hans tale, så skal de afsted, vi følger dem over i borgmesterens lejlighed, fotografering på trappen, så ud til Stubkjær, hvor en lille Austermaskine står midt i marsken omgivet af køer og masser af nysgerrige mennesker. Kort efter starter de under jubelråb, slår en sløjfe over os og sætter kurs mod Minden/Hannover, »den største engelske flyveplads i Tyskland«, som de sagde. En strålende oplevelse, så improviseret, ægte og barnlig glad, kønnere kan det ikke blive. Det var netop det udslag af vore hjerters strålende glæde, som vi alle trængte til at få. Nu har de været her, og selv om de kommer med trommer og piber, bliver det ikke festligere end dette øjeblik den 5. maj 1945!

Søndag den 6. maj. Pastor Magle⁶⁶ kom hjem i aftes. Kl. 8,30 i dag takkegudstjeneste. Kirken stuvende fuld, mest greb mig synet af den

fuldkommen afmagrede og elendige gartner Lorenzen,⁶⁷ hjemvendt fra Neumünster, han lignede et lig midt i kirken. Køn, hjertevarm prædiken af pastor Magle, der var noget forædlet og rent over ham efter de lange måneder i Frøslev. Vi besøger præstefamilien om eftermiddagen. Dagen ender i regnvejr, der kom ikke flere englændere, og stemningen flover af, ikke mindst på grund af, at tre frihedskæmpere er blevet hårdt såret ved grænsen i går. Det vrimler med dem allevegne, de myldrer op af jorden, tilsyneladende meget kampberedte, men vistnok uden megen uddannelse. Der synes at være en del kompetencestrid mellem de kommunale myndigheder og modstandsbevægelsens byledelse, som vil råde enevældigt over det hele, men hvis repræsentanter ikke alle er lige imponerende eller dygtige.

Mandag den 7. maj. Jeg har lovet børnene en cykeltur, men da bilerne raser mod grænsen med officerer på flugt og varer, er jeg lidt betænkelig. Solen stråler, og vi vover det alligevel... og fortryder det ikke. På vejen til Sæd overhales vi af tre store tyske tanks. Og så står vi dernede ved det lille, hyggelige toldsted, hvor vi har stået så ofte under denne lange krig, vejviser 409 km til Frederikshavn; i den seneste tid har toldereren, min ven, og jeg ofte sagt til hinanden, at nu er der længere til Frederikshavn end til englænderne, men det har lydt noget uvirkeligt. Her er adskillige frihedskæmpere i blå uniformer, de holder udkig op ad vejen mod nord og lægger sig skudklare i grøften, hver gang en bil nærmer sig. De fortæller, at der ventes en sort bil uden nummer med Hipofolk, og de har ordre til at skyde straks, hvis den ikke standser. Det lyder meget spændende, og der er også romantisk spænding over de unge mennesker, men nogen utilfredshed med de ret tilfældige og uklare ordrer, man sender dem. Et kompagni af cyklende ganske unge tyske soldater ruller forbi, enkelte forsøger et frækt grin og en bemærkning til frihedskæmperne, der udveksles et par mindre venlige replikker, men de ruller heldigvis uforstyrret over grænsen. Friedy og børnene går hen ad diget mod øst for at finde en plads, jeg bliver stående ved broen. Da kommer der to høje brune motorcyklister op sydfra, er det ungarere eller hvad, nej, nu ser jeg med store bogstaver på den forreste skærm R. A. F. og udstøder et brøl: »Det er englændere!!« De to høje mænd standser smilende: »Are we in Denmark!« Certain-

*Grænseovergangen ved Sæd 7. maj 1945. Mod syd stod VELKOMMEN!
(til englænderne), mod nord var vejene ud af landet trukket op!*

ly, and you are the first to cross the frontier!« Jeg vinker efter familien, frihedskæmpere og toldere samles omkring dem, tolderen løber til telefonen for at melde dem til Tønder. Da ingen taler engelsk, holder jeg en lille begejstret tale, vi råber hurra af alle kræfter og synger »Der er et yndigt land« af fuld hals. Englænderne smiler og fortæller, at de skal op til en lille by ved grænsen, 5 km herfra, yes, Tøndern, og de ruller videre, men vi står helt betagne af glæde. Det var de første i Sæd, man havde ingen ventet i dag, og nu fik de denne beskedne, men meget hjertelige velkomst. Tolderen siger tak, fordi der dog blev sagt et par ord til dem. På æresporten ved broen har han skrevet Velkommen til Danmark, på bagsiden, der vender mod nord, er tegnet et Sønderjyllandskort, der viser hovedvejene ud af landet!

Om eftermiddagen samtale med pastor Nielsen, Højer, om de noget usikre forfatningsmæssige forhold under det noget diktatoriske frihedsråd, hvis leder i Tønder mærkværdigvis er en person, hvem ingen nogensinde har taget alvorligt, næsten ingen sønderjyder med, i det hele taget en ganske tilfældig gruppe, forekommer det os. Vi er lidt ængstelige for den selvtægt, som dette kan animere

til, og håber snarest at se politiet klart i funktion. Ved aftensbordet meldes det, at englænderne kommer til byen i større tal. Smedegade fuld af tanks, 26 mand, der er parade på torvet, en engelsk officer holder en kort og klar tale om sin vanskelige opgave her, en komitémand byder velkommen, man glemmer helt at oversætte nogen af talerne, og det lidt tilfældige arrangement slutter med, at de køres til »Hotel Tønder«.

Tirsdag den 8. maj. Englænderne er i byen. Nu skal det gå løs! Det må være løsenet, for fra tidlig morgen ruller lastbilerne gennem gaderne, udstyret med en politimand og 4-5 riffelbevæbnede mænd, arresterer hjemmetyskere og værnemagere, stikkere m. m. en bloc. Det ser drabeligt ud, minder rent ud sagt en smule om beskrivelser af begivenheder i forbindelse med nazismens indtog i tyske og østrigske byer før 1939, og om jødeforfølgelser. Det går meget ordentligt til, men hjemmetyskerne sidder aldeles forskræmte på bilerne, og ved deres ankomst til »Børsen« hujes der grimt og pøbelagtigt. Mon disse folk ikke alle var kommet af sig selv, hvis de havde fået en almindelig arrestordre, dette her synes ikke strengt nødvendigt, men er på den anden side vel nok en uundgåelig udløsning. Jeg møder pastor Magle, vi er enige om at fordømme en gemen radioudsendelse i aften, en aldeles talentløs reportage af en stikkerarrestation i København, og jeg foreslår ham at sige et par ord. Han gør det, og han gør det fortræffeligt, henstiller til skrålhalsene på torvet at tie stille og vise kold foragt mod landsforrædere, så kan de i øvrigt råbe et leve for Danmark!

Samme eftermiddag ser vi byens røde postbude vandre i optog gennem byen med en pakkekærre, en stige, et brækjern og en harmonika. Under sang og musik sætter de stigen til gadehjørnerne og brækker de overflødige tyske gadenavne ned, det er en virkelig fornøjelig idé,⁶⁸ det er netop postbudene, der bør gøre dette. Hvordan skal tyskerne finde hjem i aften, spørger en (ironisk) bekymret sjæl.

Onsdag den 9. maj. Friedy og fru Moltke har ordnet levnedsmidler til Flensborg, i dag skal vi afsted med $7\frac{3}{4}$ tons. Vi kører kl. 13, men lige forinden erfarer jeg, at den ledende engelske officer er schweizer, jeg iler kl. 12 til hotellet, træffer ham og indbyder ham til varmt bad og middag i aften, hvad han gerne tager imod. En stor dag!

De danske postbude fjerner med musik de tyske gadeskilte i Tønder 7. maj 1945.

Vi får kartofler i Rørkær, brød i Jejsing og når Krusaa kl. 14,30, der myldrer af mennesker, grænsen spærret af pigtråd og brigadefolk og frihedskæmpere. En brigademand tilbyder os hjælp, springer på vognen og standser os ved tolden. Det skulle han ikke have gjort. Toldmændene underkender ganske vore primitive papirer fra byledelsen i Tønder, hvor er Varedirektoratets tilladelse? »De kommer ikke over.«

Som supplement til dagbogsbladene følger her

Beretning om den første levnedsmiddeltransport over grænsen, udarbejdet juni 1945.

Den 10. marts 1945 fejrede Tønder Husmoderforening den årlige fest med et foredrag af frk. Margrete Gudme,⁶⁹ Flensborg. Efter forslag af et af bestyrelsens medlemmer, fru Frida Bredsdorff, havde medlemmerne medbragt hver en gave, fødevarer, klæder, fodtøj eller lign., som af en ung pige klædt i danske farver blev overrakt

H. Seminariisforstander Bredsdorf har Tilladelse til
 at passere Grænsen ved Husåa i begge Retninger.
 Passetilladelsen er givet af Grænsebevogtningsskolekommando Tønder.
 af Seminariisforstander. den 8/5 1945.

Thyge Johansen
 Kaptajn.

Grevinde Molkte og Fru Forstander Bredsdorf har Tilladelse til
 at passere Grænsen ved Sød med en Vognladning Fødevarer til Danske
 i Flensburg.

Med Lastvognen følger en Chauffør.

Grevinde Molkte og Fru Forstander Bredsdorf kører enten med
 Lastbilen eller i Passagervogn med Chauffør.

Tilladelsen gælder ogsaa Hjemturen.

Kaptajn, Chef for 4. Bataillon.

Tønder, den 15/5 1945.

Så enkelt kunne det altså gøres.

frk. Gudme, der lovede at bringe gaverne til Flensburg og fordele dem mellem danske dernede. Da man næste dag ordnede gaverne, der omfattede alle mulige gode ting lige til stearinlys og tændstikker, ansloges de til ialt 1000 kg. Det lykkedes frk. Gudme uden større vanskelighed at få disse gaver over grænsen. Tønder Husmoderforening udsendte herom en meddelelse til danske husmoderforeninger i hele landet med opfordring til at indsamle mærker, og i de følgende måneder lykkedes det ad forskellige veje at få fødevarer transporteret over grænsen. I begyndelsen af maj var man i besiddelse af ret betydelige mængder rationeringsmærker og penge,

desuden havde man fået løfte om hjælp fra Grænseforeningen, og ved befrielsen den 5. maj strømmede gaver ind. Man besluttede derfor at udnytte den midlertidigt åbnede grænse og de ret kaotiske forhold, som opstod. Lokalkomiteéen i Tønder stillede på opfordring en stor lukket lastbil til rådighed, det lykkedes at skaffe passersedler på den overfyldte politistation — de var håndskrevne på stilettebogspapir! — og onsdag den 9. maj kl. 13 rullede en stor lastbil ud af Tønder besat med grevinde Moltke og fru Bredsdorff, samt seminarieførstander Bredsdorff som hjælper; desuden fulgte redaktør Clausen, Vestslesvigs Tidende, med til Flensborg. På en gård i Rørkær hentede vi kartofler og flæsk, hos bageren i Jejsing lå 100 rugbrød parat, som vi kastede fra hånd til hånd ind i vognen. Så rullede vi ad Krusaa til, forbi løsrevne delinger og klumper af tyske soldater med trækvogne og rygsække fulde, delinger, der lå og hvilede i grøften. Kl. 14,45 nåede vi Krusaa mejeri, hvor der lå et par tons mel og gryn, som vi med nogle unge menneskers hjælp fik slæbt ind i vognen. Her vrimlede med mennesker som ved et folkemøde, folk ventede sensationer. Brigadefolk og frihedskæmpere bevogtede grænsen, der var spærret med spanske ryttere, en brigademand sprang op på bilen og hjalp os ned til toldstedet, hvor vi desværre måtte gøre holdt. Her nægtede de, man ville vise vognen tilbage, i 5 kvarter stredes vi derom, jeg forsøgte opringning til Varedirektoratet, forgæves, derefter talte jeg med den interimistiske grænsechef, dr. Jens Kruse, der lovede at hjælpe os over på den ene eller anden måde. Brigademanden tilbød at tvinge toldembedsmændene tilbage med sit skydevåben, hvad jeg dog henstillede at undlade, da vi har haft skyderi og tvang nok. Enden blev, at jeg måtte love at fremskaffe Varedirektoratets tilladelse, hvis ikke, ville det blive til en sag, og for at markere ulovligheden lod vi en bevæbnet brigademand for og bag ledsage vognen!

Først kl. 16,30 nåede vi »Flensborghus«, kørende gennem en strøm af soldater. Her ventede husmoderforeningens formand, fru journalist Jensen, menighedsplejens søster Helga og en del andre kvinder, spejderne hjalp med at danne spærring over fortovet, og så læssede vi af, så det kunne mærkes i ryggen i dagevis. Tyskere stod med fremstrakte hænder: Ist das nur für die Dänen? Ja!! Noget mel faldt i rendestenen, en hvidhåret mand kastede sig derover og skrabadet det op i sin hue, børn sprang efter en hoppende kartoffel, 4 udsul-

Vort vogntog ud for „Flensborghus“ 9. maj 1945.

tede russiske kvinder trak vi ind i porten og gav dem hver et brød. Deres tak var rørende!

På en god times tid var alt bragt i hus med de mange hænders hjælp, heriblandt to flinke brigademænd, ialt 7½ tons fødevarer. Stor glæde hos modtagerne, et glas øl i »Flensborghus«, og så afsted, ned gennem havnegaden, hvor politistationen var engelsk hovedkvarter, fjord og havn overfyldt af Østersø-dampere af enhver kategori, havnepladsen vrimlende af flygtninge og soldater, et vældigt billede af det opløste tredje rige. Så over grænsen og hjemme i Tønder kl. 18,45, hvor vi ventede den engelske kommandant, løjtnant Bertchinger til aften.

Det vellykkede forsøg opfordrede til gentagelse, så længe disse forhold varede. Gaver strømmede fremdeles ind fra mange sider, Danske Samfund i Tønder tilbød stor hjælp, og en ny tur blev planlagt til onsdag den 16. maj. Aftenen før læssedes med mange hænders hjælp 3 store kølevogne, lastbiler kom ind fra omegnen, fødevarer af enhver art strømmede ind, ialt 17-18 tons. Det var lykkedes at få truffet aftale med lærer Lindstrøm,⁷⁰ Ladelund, om, at han skulle møde os i Sønder Løgum og deltage i turen, ligesom vi af ham havde fået en liste over antallet af danske familier i sognene langs grænsen, så fordelingen kunne blive nogenlunde retfærdig. Toldinspektøren i Tønder skaffede os passerseddel for varerne, politimester Brix og det nu oprettede engelske grænsepoliti i Tønder

udstedte pas, og onsdag den 16. maj kl. 9 startede toget fra Bachmanns mølle, hvor de sidste varer blev ladet ind. Brød og mel i første vogn, kød og konserver, samt æg o. l. i den anden, kartofler i den tredje.

Vi slap nemt over grænsen ved Sød, udenom marchkolonner, og nåede Sdr. Løgum, hvor en dansk familie fik den første gode ration. For at undgå at skulle vende med det store vogntog blev Aventoft gemt til hjemturen. Derfra videre til Ladelund, hvor to hollandske krigsfanger hjalp med at losse varer ud og bære dem op i forsamlingshuset, et stort arbejde. Her indbød lærer Lindstrøm os til middag. Turens deltagere var denne gang foruden de samme som sidste gang, lærerinde frk. Enemark, frk. Ingeborg Jacobsen⁷¹ og bagermester Th. Petersen. Derefter fulgtes vi med de to unge hollændere op til kirkegården og lagde en blomst på de 165 grave fra den nærliggende koncentrationslejr. Vi sang »Alt står i Guds faderhånd« —. Så gik turen til Valsbøl, hvor Kathrine Bojlesen⁷² tog imod, og nogle flygtninge hjalp med at bære varerne ind. Stor taknemlighed, kartofler havde man ingen af, brød meget lidt, æg slet ikke. En hastig kop kaffe, og så videre til Langbjerg, hvor der kun var en kone hjemme ved det danske forsamlingshus. Heldigvis kom tre sultne russiske krigsfanger forbi, vi tilbød dem et brød, hvis de ville hjælpe. De hjalp af alle kræfter, slæbte sækkene ind og stablede dem op, og fik til sidst hver et brød og en pose kartofler, som de henrykt takkede for! En grædende russerkone bad for sine børn og fik lidt flæsk og et brød af fru Bredsdorff, hvem hun overøste med taksigelser. Derefter forbi den vældige flyveplads ved Hanved med masser af rustende flyvemaskiner af enhver art og størrelse til Hareslev. Her tog lærer Niels Kjems⁷³ og hans kone imod os, her skulle læsses meget af til de godt 70 arbejderfamilier i den danske koloni. 3 jugoslaviske krigsfanger tilbød deres hjælp, så det klaredes godt, alt blev stuvet ind i forsamlingshuset, ved et glas most drøftede vi grænseproblemer, statsministerens⁷⁴ udtalelse, den danske borgmester i Flensborg, og lyttede til Kjems' besindige ord. Vi beretter lidt fra Danmark og iler videre. Wehrmacht-police vil standse os uden for Flensborg, men vor ledsager i brigade-bilen, løjtnant Lund, hjælper os igennem.

Der var vrømlende fuldt af fodgængere på vejen til Slesvig, folk vil med os »Nach Hamburg«; vi vinker af og svinger ind foran den

danske skole i Jaruplund. Her tager lærer Hans Eskildsen⁷⁵ imod os, hele den danske koloni er samlet til kaffebord med ægte kaffe, engelsk te, amerikansk hvedebrød og fine kager, her har lige været engelsk indkvartering. Ved fælles hjælp får vi hurtigt læsset af, vi beretter ved kaffebordet om oplevelser i Danmark omkring befrielsen, frihedskæmpere og englændere. Hans Eskildsen taler lidt bittert om Buhls og Christmas Møllers udtalelser. »Christmas var vor bedste mand i 1920«, siger en ældre kone. »Nu har han svigtet os.« Vi søger at forklare dem Danmarks vanskelige stilling, Englands og Ruslands modstridende interesser omkring Østersøen, Bornholms betydning, ønsket om at undgå nye irredenta, men stemningen er forståeligt nok noget nedslået. Stor glæde over gaverne, og så må vi afsted igen. Denne gang til Tarup skole, hvor lærer Damkjær Poulsen tager imod, varerne slæbes ind i skolestuen. Så iler vi til »Flensborghus«, hvor en stor skare kvinder og drenge er rede til at hjælpe os. Vi læs-ser løjtnant Lunds brigadebil med madvarer til de gamle på alderdomshjemmet i Lyksborg, hvor han kører hen, mens vi lossere i »Flensborghus«. Et stort arbejde, her skal deponeres varer også til Slesvig og Tønning, vi stiller op i en lang række, og så går brød, konserves, ægpakker, marmelade o. m. a. fra hånd til hånd ind i salen. Inde i biblioteket får jeg en samtale med bibliotekar Momm-sen⁷⁶ og lærer Hans Meng⁷⁷ om stillingen. De vil hjem, koste hvad det vil, tyskerne skal smides ud af Sydslesvig. Meng har været soldat 5-6 år, »vi har lært at være brutale«, det er undertiden det bedste. Vi hilser på alle hjælperne ved et glas øl på »Flensborghus«, de er glade ved at se en dansk brigademand. Så afsted igen kl. 19,30. Vi kører i den skyede aften ad landevejen lige syd for grænsen, stand-ser ved krydset nord for Ladelund for at afsætte lærer Lindstrøm og aflæse endnu en lille forsyning til ladelunderne ved den danske gård her. 2 unge piger og to franske krigsfanger, der endnu arbejder på gården, kommer ud og hjælper os. Da vi ruller afsted, ser vi dem slæbe sækkene ned mod gården. Kl. 20,30 er vi i Aventoft ude i den øde marsk, ad smalle veje og over broer når vi til Bøgh Andersens gård. De gamle folk bliver lykkelige, her på en bondegård har de ikke set kartofler siden februar. »Vi vanter dem hårdt«, siger de, og vi læs-ser de 20 sække af.

Under blæsende aftenskyer lossere vi de sidste varer herude i den lille ensomme landsby syd for Vidaaen, tyske børn og flygtninge

Brøddelivery i Aventoft. I forgrunden bagermester Thorvald Petersen, delvis dækket af ham frk. Ingeborg Jacobsen og i baggrunden grevinde Helene Moltke.

hopper interesseret rundt om bilerne, de danske hjælpes ad og får med trillebør og håndkraft alt transporteret ind i gårdejer Bøgh Andersens lade. Så skal disse folk, som alle de øvrige steder, fordele så retfærdigt som muligt blandt de danske. Det bør nævnes, at vi på hjemvejen fra Flensborg blev standset af fru Kjems, Harreslev, der fortalte, at varerne allerede i eftermiddagens og aftenens løb omtrent var blevet fordelt, idet de danske familier havde fået bud om hurtigst at komme og hente dem. Der var stor glæde og taknemlighed, hvad også et senere modtaget brev, underskrevet af alle danske i Harreslev, bekræftede. —

Så vender det store vogntog med besvær i Aventoft, vi sætter kurs mod den spærrede Møllehusbro, og da den er bevogtet af danske brigadefolk, lykkes det let for løjtnant Lund at skaffe os fri passage. Inde ved Tønder har englænderne ganske vist spærret denne ikke tilladte vej med en stor lastbil på tværs af vejen, men ved at køre i grøften, slipper vi forbi. Kl. 22 er vi, trætte, men glade efter en bevæget og indholdsrig dag, atter i Tønder.

Da disse transporter herefter på grund af den skærpede grænse-spærring ikke længere lader sig gennemføre på denne måde, har man

foreslået, at Danske Samfund overtager ledelsen, således at de fire sønderjyske amter — efter Claus Eskildsens forslag — hver sørger for en måneds forsyning ad gangen, nu med officiel tilladelse fra Varedirektoratet. Så kommer arbejdet ind i et fast spor.

Lørdag den 2. juni talte jeg efter indbydelse fra Flensborg Husmoderforening for 500 mennesker i »Flensborghus«, et gribende og festligt møde i teatersalen, bagefter kaffebord med taler og sang. Vor amerikanske ven, korporal René van Hasendonck,⁷⁸ der kørte for os, deltog og blev hyldet af forsamlingen, der her for første gang fik luft for sine varme følelser for en allieret soldat, dem de ellers ikke kan hilse på eller tale med i den stramt militært regerede Flensborg by.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Jørgen Jørgensen, f. 1888, undervisningsminister 1935—42, indenrigsminister 1942—29. august 1943. Deltog på regeringens vegne i Tønder bys 700 års fest, (se dagbog 5. august 1943) sammen med departementschef J. Saurbrey.
2. Lensgreve O. D. Schack, Schackenberg, Møgeltønder, 1882—1949. Amtmand over Tønder amt 1920—49.
3. Nicolai Svendsen, 1873—1966. Amtsskolekonsulent for Tønder amt 1920—46.
4. Jacob Randrup, f. 1884, rektor ved Tønder Statsskole 1930—54.
5. I besættelsesårene boede forstander Bredsdorff i sommerferien med sin familie hos husmand Faurholm, Nalmose, Fynshav, på Als.
6. Fru Friedy Bredsdorff, f. Brack i Schweiz, 1897—1956.
7. Liselund, menighedsskole ved Slagelse, ledet af frimenighedspræsten Niels Dael.
8. T. Martensen-Larsen, f. 1893, politimester i Tønder 1934—43.
9. E. Brix, f. 1902, politimester i Tønder 1943—45.
10. H. H. Stegmann, 1884—1967, dommer i Tønder købstad m. v. 1937—54.
11. »Tønder gennem Tiderne«, redigeret af M. Mackeprang, 1943. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 3. Festskrift til byjubelæet.
12. Johan Paulsen, f. 1901, bankdirektør, Tønder Landmandsbank, borgmester i Tønder fra 1939.
13. P. O. Gläser, f. 1891, lærer ved Alexandrineskolen, den tyske kommuneskole i Tønder 1920—45. Medlem af Tønder byråd og menighedsråd til 1945.
14. Johannes Schmidt, 1869—1959, præst, folketingsmand 1920—39.
15. G. Rühmann, 1888—1960, præst for den tyske menighed i Tønder 1937—55.
16. C. Elholm, f. 1891, leder af den tyske mellemskole i Tønder 1924—39, skolekonsulent for de tyske skoler i Nordslesvig 1939—45, fmd. for den tyske lærerforening i Nordslesvig 1926—45.
17. S. B. Paludan-Müller, 1885—1944, oberst, chef for grænsegendarmeriet 1934—44.
18. Orél, stor russisk industriby, syd for Moskva, som den tyske hær måtte rømme i begyndelsen af august 1943.
19. Erik Appel, 1880—1964. Domæneforpagter på Ellehus ved Jejsing i Tønder amt 1926—51. Medlem af Folketinget (V) 1939—50.

20. Th. Claudi Westh, f. 1899, civilingeniør; leder af Statens Jordlovsudvalgs tekniske afdeling i Tønder. Fmd. for Tønder danske skolenævn 1940—46.
21. Claus Eskildsen, 1881—1947. Seminarielærer i Tønder 1909—47. Skolebogsforfatter, »Dansk Grænselære«, 1936. Før 1920 medlem af Tønder byråd. Fmd. for Danske Samfund i Tønder by og omegn.
22. E. Brahm, f. 1902, skoleinspektør (overlærer) ved statsseminariets øvelsesskole fra 1941.
23. Thorvald Petersen, 1882—1955, bagermester i Tønder, (»Vor Mager«), leder af det danske mindretal i Tønder før 1920. Byrådsmedlem fra 1919. Se Thorvald Petersen: Fra Als til Tønder, 1952.
24. Den 29. august 1943 trådte ministeriet Scavenius tilbage. Med henvisning til den tiltagende sabotage proklamerede den tyske værnemagt undtagelsestilstand i hele Danmark. Formelt blev alt samarbejde mellem danske myndigheder og besættelsesmagten afbrudt. Reelt fortsatte de øverste administrative chefer, støttet af politikerne, med at føre den civile administration videre indtil 1945. Dette »departementchefstyre« indsatte i Jylland amtmand Herschend, Vejle, som øverste civile leder af den danske administration på den jyske halvø. Han fik hovedkontor i Silkeborg og skulle bistå danske embedsmænd og andre danske borgere over for den tyske værnemagt. Se N. Alkil: Besættelsestidens fakta, 2. bind, 1945—46.
25. A. Gravgaard, f. 1908, seminarielærer i Tønder 1938—52.
26. Hans Magle, f. 1891, sognepræst for den danske menighed i Tønder 1937-58.
27. Hans Andersen, f. 1886, gårdejer, Kongsbjerg. Fmd. for Landeværnet 1927-63 og for De sønderjydske danske Samfund 1940—58.
28. Dr. Dahl, f. 1898, læge i Tønder, af tyskerne beskyldt for at være medlem af det kommunistiske parti.
29. Poul Schülein, 1883—1952, Løgumkloster, provst i Tønder provsti.
30. Helene Moltke, f. 1906, datter af bagermester Thorvald Petersen, (note 23), lærerinde ved øvelsesskolen, gift med oberst i grænsegendarmeriet, greve Aage Moltke.
31. Carsten Eskildsen, f. 1916, søn af Claus Eskildsen (note 21), lærer ved øvelsesskolen.
32. Kirsten Horsbøl, f. 1906, lærerinde ved seminariet fra 1930.
33. Frede Hansen, f. 1897, lektor ved seminariet 1941—67.
34. Niels Møller, 1885—1958, dr. phil., lektor ved seminariet 1938—52.
35. Aage Rahr, 1888—1948, mag. art., lektor ved seminariet 1920—48.
36. H. Lausten-Thomsen, 1878—1958, amtslæge i Tønder, skolelæge ved øvelsesskolen fra 1926.
37. Jens Møller, 1894—1951. Overdyrlæge, partifører for NSDAP fra 1935, »folkegruppefører« fra 1938, folketingsmand 1939—43.
38. S. C. Brejl, 1893—1964, viceinspektør ved øvelsesskolen i Tønder, amtskolekonsulent i Tønder amt 1946—1964.
39. Finlandshjælpen blev oprettet under den finsk-russiske vinterkrig 1939—40 for at hjælpe finske børn fra de krigshærgede egne. Bredsdorff var formand for Finlandshjælpen i Tønder amt, hvor den finske lotte, fru Anita Roos, Helsinki, førte tilsyn med finske børn i hjemmene i Vestslavig. Under den anden finske krig 1943—44 genoptog Finlandshjælpen arbejdet med at bringe finske børn, især fra det besatte Karelen, til Danmark.

40. Den 2. oktober 1943 udstedte den tyske værnemagt fra København officiel »Meddelelse om jødernes fjernelse i forbindelse med forsøgsvis løsladelse af internerede danske soldater«. Her beskyldtes de danske jøder for »deres tyskfjendtlige ophidselsesvirksomhed og deres materielle og moralske støtte til terror og sabotagehandlinger«. Se Besættelsestidens fakta, 2.
41. Jakob Petersen, 1884—1952, bibliotekar i Åbenrå, fmd. for Sprogforeningen fra 1936—52.
42. Hans Schmidt, Kollund, f. 1885, gårdejer.
43. Johs. Juhl, Branderup, 1886—1960. Fmd. for Sønderjysk Idrætsforening 1920—49.
44. Lærer G. var den tyske lærer P. O. Gläser (note 13).
45. Lærer E. var den daværende lærer ved det tysksprogede Tønder Seminarium Claus Eskildsen (note 21). »Vi [det danske mindretal i Tønder før 1920] har altid haft tillid til Claus Eskildsen og glemmer ham ikke, at han i december 1909 under »Stormen på Tønder« [et altysk propagandamøde] en mørk aften i Nørreallé gav [redaktør] Skovrøy et stenograferet referat af dr. Hahns tale, som vi ellers ikke kunne komme i besiddelse af. Eskildsen var medlem af Tønder byråd...«
Thorvald Petersen: Fra Als til Tønder, Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 13, 1952, side 132—133.
46. J. Utoft, f. 1908, seminarielærer i Tønder 1933—49.
47. A. H. Glenstrup, f. 1911, seminarielærer i Tønder 1937—52.
48. Helligåndshuset, det gamle vajsenshus, senere alderdomshjem, i Østergade, i 1938 erhvervet af Tønder Statsseminarium, ombygget og indrettet til bibliotek, læsesal, praktikklasse, samt tjensteboliger for overlærer og pedel.
49. N. P. Nielsen, f. 1885, kapellan i Højer 1933—43 og tillige præst i grænse-sognene (Burkal, Hostrup m. fl.). Fra 1943—52 sognepræst for den danske menighed i Højer, 1944/45, mens pastor H. Magle (note 26) var interneret i Frøslevlejren, tillige præst for den danske menighed i Tønder.
50. P. H. Lundsteen, f. 1910, cand. jur. 1943—45 tilforordnet amtmand P. Herschend, det jyske hovedkvarter i Silkeborg (se note 24). 1960 amtmand over Maribo amt.
51. Harald Bredsdorff, f. 1902, sognepræst i Magleby, Stevns, var i april 1945 en kort tid arresteret af tyskerne.
52. Bagermester Svend Petersen 1911—1954, søn af »Vor Bager«, Thorvald Petersen, Tønder.
53. DKB var »Danske Kvinders Beredskab«, en humanitær hjælpeorganisation under besættelsen.
54. Inger Enemark, f. 1897, lærerinde ved Tønder Statsseminarium.
55. I oktober 1944 blev 5 seminarieelever arresteret af tyskerne efter et sabotageforsøg på banegården Tønder Øst. I januar 1945 blev de fra Frøslevlejren transporteret til koncentrationslejren Neuengamme ved Hamburg, hvorfra de alle vendte hjem i foråret 1945, flere af dem svært medtagne. Se »Mens vi ventede —«, Folkeskolen under besættelsen, 1946, side 196.
56. Ernst Kiørboe, f. 1883, lektor ved Tønder Statsskole, 1920—1953.
57. Carla Schibler, 1895—1965. Vandrelærerinde i Rudbøl og St. Jyndevad 1937—41. Arbejdede derefter for Sønderjydsk Idrætsforening til 1945. 1951 leder af ungdomsskolen i Højer.
58. Olga Reppien, f. 1898, forstanderinde for husholdningsskolen i Gråsten fra 1933.

59. »En svensker« er grev Folke Bernadotte, der i februar—april 1945 iværksatte Røde Kors-transporter af danske og norske fanger fra tyske koncentrationslejre til Danmark og Sverige og efterhånden formåede at befri et voksende antal fanger fra andre besatte lande. Se »Count Folke Bernadotte« by R. Hewins, London, 1948.
60. San Francisco-konferencen april-juni 1945 vedtog på de sejrende magters vegne Forenede Nationers Pagt.
61. Skriftlig udflugt«, en gammel tøndertradition, var en fælles udflugt til fods for hele statsseminariat dagen efter lærerexamens skriftlige prøver.
62. Poul Larsen, 1911—1966, lærer ved statsseminariets øvelsesskole.
63. Albert Speer, nazistisk rustningsminister, vendte sig i 1945 mod Hitler. Ved Nürnbergdomstolen idømt 20 års fængsel.
64. Hans Novrup, f. 1889, amtsskolekonsulent i Åbenrå-Sønderborg amter 1937-59.
65. N. J. Thiim, f. 1904, lærer ved øvelsskolen i Tønder.
66. Pastor Hans Magle sad i 1944/45 som fange i Frøslevlejren.
67. Gartner J. Lorentzen, f. 1894, Tønder, vendte i maj 1945 hjem fra langvarigt ophold i tysk koncentrationslejr.
68. Fra genforeningen 1920 til 8. maj 1945 var gaderne i Tønder forsynet med gadeskilte på dansk og tysk: »Østergade«, »Osterstrasse«, »Uldgade«, »Wolfstrasse«(!) osv.
69. Margrethe Gudme, 1895—1946 KFUK-sekretær i Flensborg.
70. Gustav Lindstrøm, 1896—1965, vandrelærer i Sydslesvig 1921—1962, bosat i Ladelund.
71. Ingeborg Jacobsen, f. 1897 i Lendemark, indehaver af en forretning med bl. a. Tønderkniplinger på Storegade i Tønder.
72. Kathrine Bojlesen, 1891—1945 vandrelærerinde og medhjælper hos den danske sygeplejerske i Valsbøl, Maren Sørensen.
73. Niels Kjems, født 1888, vandrelærer i Sydslesvig 1922—1957, bosat i Harreslev.
74. Ved Rigsdagens åbning den 5. maj 1945 sagde statsminister V. Buhl på samlingsregeringens vegne: »Grænsen ligger fast!« Udenrigsminister Christmas Møller gav udtryk for samme holdning.
75. Hans Peter Eskildsen, f. 1905, søn af Claus Eskildsen, lærer ved den danske privatskole i Jaruplund, 1933—46.
76. Frederik Mommsen, 1901—65, leder af det danske bibliotek på »Flensborghus«.
77. Hans Meng, 1901—1954, leder af skolen ved Friserbjerget i Flensborg 1931—45. I tysk krigstjeneste 1939—45. Ved sin død vicedirektør i Dansk Skoleforening for Sydslesvig.
78. René van Hasendonck, belgisk-amerikaner fra California, USA, meldte sig efter Belgiens erobring i 1940 som frivillig soldat i den britiske hær. I maj-juni 1945 var han indkvarteret hos familien Bredsdorff i Tønder.

Jes Mathiesen Kylling

1873 — 1931

En dansk kristen stridsmand

Af † *Jens Holdt*

Moderlandet Danmark havde ikke glemt sin »røvede datter« — Sønderjylland — efter 1864, selv om det kun var de enkelte mænd og kvinder, der holdt forbindelsen vedlige. En af disse aktive venner af den sønderjyske sag var præsten Johannes Clausen i Vonsild, Wilhelm Becks ungdomsven. Han fik ved århundredskiftet under overpræsident von Köllers tvangs- og voldsregimente den gamle indremissionær Anders Stubkjær, Bording, veteran fra 1848, til at foretage en rejse til Nordslesvig for at optage kontakt med Indre Missions ledere. Han besøgte præsterne Nic. C. Nielsen, Sommersted, og H. Tonnesen, Hoptrup, gårdejer P. K. Petersen, Sillerup, men også politikeren H. P. Hanssen. Dette besøg affødte en øget støtte fra Indre Mission i kongeriget og en større nationalpolitisk aktivitet i indremissionske kredse i Nordslesvig, hvad f. eks. viste sig ved valgene.

I 1907 — optantkonventionens skelsættende år og generationsskiftets indenfor Indre Mission — formåede et kongerigsk støtteudvalg bestående af pastor C. Moe, Skanderup, højskoleforstander Thomsen, Børkop, indremissionær H. Chr. Beck og redaktør H. I. F. C. Matthiesen, »Kristeligt Dagblad«, så daværende KFUM-sekretær i Ålborg, nordslesvigeren Jes Mathiesen Kylling — efter flere forudgående forgæves henstillinger — til at vende tilbage til sin hjemstavn og optage et kristeligt ungdomsarbejde sønden å. I sommerferien rejste han hjem til Vonsbæk og aftalte det nærmere med lederen af Indre Mission, Tonnesen. Denne var lige vendt hjem fra en rekreations- og informationsrejse til Norge med løsenet: »mere organisation« og mente da i sin vante optimisme at have god brug for en i kongeriget fuldt uddannet ungdomssekretær til arbejdet

blandt unge, ligesom jo også i 1887 den første indremissionær Lars Birk var blevet overtaget fra sin tjeneste i kongerigets Indre Mission.

Jes Mathiesen Kylling var født i Vonsbæk nord for Haderslev fjord den 1. juli 1873. Hans fader var skibskaptajn på Kina-kysten, men døde, da sønnen var 8 år. Moderen havde da ført hjemmets landhandel med tilhørende landbrug videre. Jes kom efter konfirmationen i manufaktur-lære i Haderslev og tog efter at have aftjent sin værnepligt 1894-96 sidst i 90'erne til København. Her kom han under påvirkning af den kendte ungdomsleder Olfert Ricard og blev dennes fuldtro lærling. Ved læsning af nordisk og engelsk litteratur udvidede han sine kundskaber og sin horisont. I 1901 tog han til Jylland og blev et aktivt KFUM-medlem i Århus og Hjørring (formand) og fra 1903 ansat sekretær i Ålborg. Han var således nu, 34 år gammel, vel forberedt til en kristelig ungdomsgerning i sin hjemstavn, var en nidkær missionsmand, talte et smukt dansk og var fortrolig med den internationale kristne ungdomsbevægelses for-grenede og i disse år stærkt voksende arbejde.

Aftalen med pastor Tonnesen lød på, at han skulle begynde november 1907, da også et nyt kuld på 11 nye indremissionærer, deriblandt 2 ungdomsarbejdere, gårdejer P. Paulsen, Brændstrup, og skotøjshandler Børsen-Hansen, Haderslev, gik i arbejde. Men i mellemtiden havde der på et forhandlingsmøde i Haderslev rejst sig en stærk protest mod Kyllings ansættelse. Begrundelsen var, at han tilhørte en familie, som var »totalt nationalt fordærvet«. Man sendte ham da et brev med henstilling om at blive borte, idet man ikke mente at have brug for hans hjælp.

Men med denne brutale præsteundsigelse var også alle hans egne hidtidige betænkeligheder ved det nye kald fejtet tilside. Han så nu, hvordan landet lå i Nordslesvig, at de tyske præster ikke ønskede danskuddannede medhjælpere. Han rejste alligevel i november til Haderslev, hvor han var godt kendt og havde venner, for at tage et kristeligt ungdomsarbejde op, — og nu på et bevidst dansk grundlag — med det nævnte støtteudvalg nord for grænsen og en nydannet støttekreds i Nordslesvig, bestående af malermester Magnussen, Haderslev, landmændene H. og J. Bruun og H. Chr. Nicolajsen, Skodborg, J. og P. Gamborg, Skrave sogn, og R. Høfring, Tyrstrup, i ryggen.

Under hård modstand fra de ledende tyske præsters side måtte

J. M. Kylling
ca. 1902

han kæmpe sig frem. Man ville endda lukke missionshusene for ham og anbefalede at gå til den grundtvigske frimenighed. Men han havde på den anden side sine venner blandt de unge. Da han var blevet bedt ud for at tale ved en julefest og blev hentet ved stationen, hilste værten ham med de betegnende ord: »Er der ikke andet, der er i vejen med dig, brorlil, end at du er for rød og hvid, så kan vi lige bruge dig. Blot du elsker Jesus.«

Der kom da trods alt god gang i hans virke. Og styrelsen i det i 1908 organiserede fællesforbund med pastor Simonsen, Oksenvad, som formand så sig da ved et forhandlingsmøde med deltagere nord og syd fra — i anerkendelse af hans evner og arbejdskraft og for at undgå splittelse i arbejdet — nødsaget til at indgå på »et magert forlig« og ansætte ham som heltidssekretær, naturligvis med det vedtagne neutrale påbud om at holde sig fra enhver offentlig nationalpolitisk optræden, hvad han da også strikte overholdt. En lykkelig arbejdstid begyndte — trods præsternes surmuleri.

Man gik nu i gang med at starte et eget månedligt »Kristeligt Ungdomsblad« ved siden af Tonnesens ugeblad »Sædekornet«. Det

begyndte den 1. april 1909 med Kylling som redaktør. I det første nummer skriver formanden, pastor Simonsen, at man vil »gøre en Filippus-gerning blandt de unge i Nordslesvig«. Kylling indleder hvert nummer med et digt af danske forfattere som Chr. Richardt, Vilh. Gregersen og Mads Nielsen eller også et oversat fra engelsk og lader danske og norske skribenter komme til orde. Selv var han en moden ung forkynder, der skrev for ungdommen, ofte med naturstemninger som indslag, f. eks. en aften ved Haderslev Dam, og informerede om kristeligt ungdomsarbejde syd og nord for grænseåen, hvor han deltog i ledermøder, alt med et missionerende evangelisk sigte og lønkammeret som det fornyende værksted. »God læsning er et godt gærde om eders fritid«, føjer han til. »Videre horisont, mere hjertevarme, større lydighed og stærkere tro« skal der til. Nordslesvig er blevet sammenlignet med en »heksekedel«, han vil snarere tænke på en »andegård«: »Hjemstavnskærligheden er en hellig følelse, men at sidde under skræppeblad i andegården duer ikke for vor ungdom. Vor ungdom savner meget af det frie udsyn og det raske vovemod, som kendetegner de store nationers kristne ungdom. Det indtryk har jeg altid fået i samkvem med de fremmede nationer... Vi må have dørene op på vid gab til den vide, vide verden, hvor Kristus i vor tid drager frem sejrende og til sejr. Vi må ikke blot være tilskuere.«¹

Også til »Sædekornet« skrev Kylling jævnligt lødige bidrag. Han kom her i 1911 ved bladets kulturelle udvidelse med i et særligt »litterært udvalg« og vikarierede også en enkelt gang som redaktør. Tonnesen satte åbenbart stor pris på hans medarbejde. Ved siden af det åbent tilkendegivne kristelige vækkersigte havde han også — udtalt ganske vist — et nationalt-dansk: at frigøre den nordslesvigske ungdom fra den tysk-kirkelige spændetrøje. »At deres danskhed så ville udfolde sig af sig selv, vidste vi.« Bladet fik hurtigt 2000 abonnenter.

Hans væsentligste opgave var jo ellers arbejdet i marken ud over Nordslesvig. Han blev meget brugt og skånedes sig ikke. Han holdt f. eks. i 1911 219 møder, også i kroer og forsamlingshuse, ofte under politiopsyn. Det var ikke almindelig opbyggelighed, han bragte, men bibelsk, historisk, litterært underbyggede taler eller foredrag i en smuk, personligt indtrængende form, så unge tilhørere var med. Nationalt øvede han »den yderste selvtugt« uden dog at kunne til-

fredsstille præsterne. De af dem »påpegede farer så vi selv klart og var vågen overfor dem«. Men »aldrig har Nordlesvig været så dansk som i hine rige år før krigen. Vi gik fra defensiven over til offensiven over hele linjen. Næsten kun pastor Tonnesen var grebet af virkelig frisind overfor os.« Dertil en lille flok af yngre præster. »De øvrige af vore troende præster kunne eller ville ikke tilegne sig det, og deres vanskeligheder overfor os blev større og større.«²

I 1910 stiftede Kylling eget hjem i Haderslev, idet han i Viborg domkirke blev viet af stiftsprovst Helveg-Larsen til sin forlovede, Dagmar Meldal, datter af domkirkens kantor, født i Mariager. Det øgede vel også hans lykkefølelse i hjem og gerning.

Særligt lederkurserne i Haderslev i januar måned mindes han siden med stor glæde. Her blev årets mødevirksomhed fastlagt, således de årlige store stævner på Kristi himmelfartsdag, to i øst og to i vest, også et vellykket Skt. Hans-stævne i Åbenrå Nørreskov og skibsudflugter til Als og Dybbøl, alt med stigende tilslutning.

Men Kylling var fortsat en stikkende torn i øjet på de tyske præster. De så ungdommen glide fra sig, særligt i Haderslev amt. Deres fremtrædende leder, pastor C. Matthiesen, barnefødt i Haderslev, fra 1910 forstander for Diakonisseanstalten i Flensborg, undså sig ikke ved at kalde Kylling »gedden i karpedammen«. Ja i præsternes dam måske, men så sandt ikke i den dansktalende og dansksindede befolkning, hvor han netop fik sin store banebrydende opgave i tidens fylde.

Da han så den 3. september 1911 havde holdt en kristelig-national tale i Århus-KFUM ved et FDF-stævne, faldt den tyske grænsepresses førstemand, den berygtede Strackerjan i Haderslev, også over ham. Han skulle, skrev han, have holdt et rent nationalt foredrag og dermed åbent stillet sig på linje med »de danske bestræbelser i Nordmarken og det sønderjyske arbejde i Danmark«, hvad han for så vidt hele tiden havde gjort. Men Strackerjan spørger nu Tonnesen, Kyllings foresatte og Indre Mission som helhed: »En ansat repræsentant for Hoptrup Indre Mission har ved en offentlig lejlighed overfor officerer i den danske hær fremsat den irredentistiske propaganda. Hvorledes vil pastor Tonnesen forholde sig til dette stærkt kompromitterende tilfælde af politisk udenlandsagitation?«³ Ingen svarede dog den også i tyske præstekredse ildesete tyske fanatiker. Tonnesen nødedes til at afkræve Kylling en skrift-

lig erklæring om at ville afholde sig fra sligt, hvad han dog nægtede at skrive under på. Det tyske præsteubehag ved Kylling og hans arbejde blev dog nok forstærket.

Året efter, i 1912, kom så splittelsen i Nordslesvigs Indre Mission og dermed også i ungdomsarbejdet. Formanden, pastor Simonsen, nedlagde sit hverv og afløstes af pastor Carsten Petersen, fra 1911 i Maugstrup, den eneste dansksindede præst indenfor Indre Mission. Foruden pastor Tonnesens omstridte friere kurs fra 1907 i bibelteologisk og nationalpolitisk henseende ser det i et historisk tilbageblik ud til, at det særligt var Kyllings person og arbejde, som de udtrådte 12 tyske præster tog anstød af og lagde Tonnesen som formand til last. Deres kommende leder, pastor H. Bertelsen, V. Sottrup, angreb stærkt Kyllings nationale holdning, særlig den udtalelse af ham: »Befolkningens største lidelse er de tyske præster.«⁴

Kylling svarer herpå med en længere redegørelse bl. a.: »Når præsterne Bracker og Matthiesen i deres beviser skriver, at en mand med mine anskuelser »umuligt kan gøre et gavnligt arbejde i vort land«, og »umuligt kan tjene nordslesvigsk ungdom, som den trænger til at tjenes«, så rører de herrer dermed efter min overbevisning ved kernepunktet i de 12 præsters angreb på Indre Mission, nemlig stillingen til det nationale. Som bevis herfor en kendsgerning, som ingen af de herrer kan nægte, og som alle vore lægearbejdere kan bevidne: Da vi ved Tinglev-mødet den 17. september under drøftelsen af formandens mandatnedlæggelse nåede til det nationale spørgsmål, bankede pastor Matthiesen energisk i bordet og udbød, at nu var vi ved kernepunktet: »Lad os holde det fast!«, sagde han.

Og endnu en kendsgerning: Ved det efterfølgende møde i Vojens den 23. september mellem missionens bestyrelse og arbejdere mødte der ved mødets åbning lægfolket en overraskelse. Præsterne havde nemlig holdt et separatmøde forud for fællesmødet og dér taget stilling én for alle og alle for én, og resultatet blev os meddelt ved fællesmødets åbning: at samtlige præster ville fratræde, hvis pastor Tonnesen genvalgtes. Begrundelsen: Pastor Tonnesens syn på Indre Missions stilling til det nationale. Derfor bør også navnlig de herrers udtalelser om mig ses ud fra deres nationalpolitiske standpunkt.«

Den vægtigste anklage, hans udtalelse om de tyske præster, vedkender han sig. Dog er den blevet forgrovet i agitationen. Allerede

i Tinglev havde han imødegået pastor Matthiesen og bebrejdet præsterne, at de gik udenom nationalitetsspørgsmålet: »Forstår De da slet ikke, at her ligger en stor nød for befolkningen? Jeg tænker ikke i første række på os troende, men jeg tænker på dette, at en befolkning, som på nogle få procent nær er af dansk nationalitet, har et præsteskab, som på ganske få undtagelser nær regner sig for hørende til en anden nation, som derfor ikke kan dele vore nationale sorger og glæder, ikke kan vejlede os i så henseende, men endog står i nationalt modsætningsforhold til os. Forstår De da slet ikke, at dette bliver én af befolkningens dybeste lidelser?«

Præsteskabet, som selv mener at øve en vis »national faste« i grænselandets nationalitetskamp, må dog — som pastor Tonnesen og hans yngre præstemedarbejdere — også kunne tåle at høre den anden side af sagen og søge at forstå den. »Den præst, som intet forstår af dette, han har aldrig loddet dybden i vor folkesjæl« og har mistet »adkomst til at fradømme en mand med mine anskuelser mulighederne for at tjene nordslesvigsk ungdom, som den trænger til at tjenes.« Præsterne står i et nationalt modsætningsforhold til den danske befolkning. »Jeg bor midt iblandt mit folk.«⁵

Det var en stærk, men sand anklage i situationen, båret af dansk livsvilje på kristen grund og dermed uangribelig, men naturligvis ildset i tyske kredse, som regnede med og arbejdede for det erobrede lands kommende tyske fremtid. Han fortsatte da også uanfægtet sit arbejde indenfor Tonnesens gamle Indre Mission, medens de tyske brød samarbejdet og dannede deres egen, »Det gamle budskab«. Blandt lægfolket vandt hans uforfærdede optræden stigende anerkendelse og tilslutning.

Da de to ledere af landsdelenes kirkelige centraler, Diakonisseanstalten i Flensborg og Missionsanstalten i Breklum, Matthiesen og Bracker, var blandt de 12 udtrådte, var det naturligt, at det danske Nordslesvig, som hidtil i væsentlig grad havde været med til at bære disse frie menighedsarbejder, søgte nye veje i sygeplejen og ydremissionsinteressen. Man gik nu — ligesom de grundtvigske frimenigheder — nord på og søgte at få uddannet menighedssygeplejersker i København og at støtte danske missionsselskaber.

Kyllings kreds fik i den forbindelse i foråret 1913 i Haderslev oprettet et såkaldt »Kirkeligt Lægforbund« efter kongerigsk mønster med især ydre mission, som Kylling nu går stærkere ind for, på

programmet. Indremissionær I. B. Jensen, Agerskov, bliver formand og han selv sekretær. Der meldte sig kun danskindstillede til denne læge sammenslutning, som fik en god start den 26. juni i Haderslev, hvor blandt andre også indremissionær Hans Knudsen talte. Tonnesen kunne ikke andet end at ønske til lykke i »Sædekornet« med det nye friske tiltag. Men myndighedernes hårde pres på ham i disse gærende år nødte ham i foråret 1914 til at udskille lægforbundet fra Indre Mission og lade Kylling fratræde som ungdomssekretær og fra 1. juli alene være lægforbundets sekretær.

Fra april 1914 udgav man så også et nyt blad, »Kirkeværnet«, (svarende til »Landeværnet«) som det nye forbunds organ, redigeret af Kylling. Det udkom vist kun med ét nummer på 8 store sider, men er meget oplysende om målsætningen. Redaktøren indleder med en betragtning ud fra Neh. 4 om »Murskeen og sværdet«. Som israelitterne under Nehemias genopbyggede Jerusalems faldne mure, vil lægforbundet i bøn og arbejde føre en »forsvarskamp« i Nordslesvig for fædrenes nordiske kirke. Og »vor Gud vil stride for os.« Programmet, vedtaget på generalforsamlingen den 7. april, har to punkter: 1. »Værn og fremme af livets ret indenfor kirken« og 2. »Barmhjertighedsarbejde i vort eget folk og missionsarbejde blandt hedninger og jøder.« Det første anliggende bliver i virkeligheden et åbent og skarpt opgør med den tyske statskirkes præsteskab, hvis største part »regner sig for hørende til en anden nation end vi og synes at føle sig mere forpligtet overfor myndighederne end overfor menighederne.« Det kommer bl. a. til udtryk i »den stærkt tiltagende fortyskning af gudstjenesten i vore sognekirker«. Eksempler fra den senere tid i Abild, Hostrup, Tinglev, Agerskov, Rise nævnes. De 12 præsters brud med Tonnesens Indre Mission viser deres »mangel på forståelse for menighedens og folkets forsvarskamp«. Man må i situationen regne med en indremissionsk frimenighedsdannelse i lighed med den grundtvigske, hvad Tonnesen da også selv gjorde på det sidste. Flertallet vil dog helst blive i Landskirken. »Men vi vil tilskynde vore medlemmer til overalt at træde i skranken for vor historiske og evangeliske ret til at leve vort kristenliv i vore fædres kirke og i samme ånd og sprog som de.«

Man vil nu ikke mere anbefale unge mænd og kvinder at lade sig uddanne i Breklum og Flensborg-anstalterne, men at gå til Køben-

havn. Sammen med »Udvalget for kristelig virksomhed i Nordslesvig« vil man støtte Børnenes Helsehjem ved Kelstrup strand.

På et forhandlingsmøde i Tinglev 2. påskedag var dette program til offentlig drøftelse med indremissionærerne, gårdejerne M. Lorenzen, Ll. Emmerske, og Johan Nissen, Strandelhjørn, som indledere. M. Lorenzen gik ud fra Amos 7, hvor lægmanden Amos træder uforfærdet op overfor præsten Amasia i Betel. Lægforbundet vil »gøre Amos' gerning i Nordslesvig i dag! J. Nissen talte indtrængende om menighedslivets mangfoldige farer, som man skulle være vagtsom overfor. En livlig forhandling fulgte. Lægforbundet havde »en bredere kirkelig basis end f. eks. Indre Mission«, betones det, »og ville netop have sognemenighedsmedlemmerne i fædrenes kirke i tale.« Mødet var en uforfærdet læg kamperklæring overfor flertallet af præsterne med »tysk kirkebasis, tysk kirkeopfattelse og tyske kirkeinteresser.« Man ville nu især sætte ind i det truede grænseområde, at det ikke skulle gå Nordslesvig, som det var gået Syd-slesvig.

Men så kom det længe forberedte og ventede tyske militære angreb den 1. august 1914 og dermed den første verdenskrig. Kylling måtte den 2. august stille til militærtjeneste. Han blev som 41-årig landstormsmand sendt på grænsebevogtning mellem Fjærsted og Harreby ind mod Ribe og blev her vinteren over. Han kunne da godt, fortæller han, hoppe over grænsestregen, kun markskel, knæle på dansk jord og bede for land og folk og deres nådige bevarelse.

Men næste forår blev han så sendt til fronten i Karpaterne, hvor han som »skriver« havde sit arbejde lige bag ved fronten. Han døjede her krigens altid umenneskelige strabadser med sult og sår og død indtil foråret 1917, da han kom tilbage til garnisonen i Stade. Ud over forbindelsen med hjemmet i Haderslev lod han ikke stort høre fra sig, men fulgte ellers med i, hvad der foregik derhjemme gennem de tilsendte kirkelige og politiske blade, og ventede på krigens afslutning, der stadig udskubbedes, og så Sønderjyllands tilbagevenden til moderlandet.

På det sidste var han vagtmand i Kabdrup ved Haderslev, hvorfra han den 3. december 1918 blev hjemsendt. Han gik da straks i arbejde med at forberede de nordslesvigske kristelige ungdomsforeningers overgang til de kongerigske, som det blev vedtaget med tilrejste repræsentanter nord fra på ledermødet i Haderslev i januar

1919. I samleværket »Sønderjylland vundet« (1919) skrev han en lang og vægtig artikel om »ungdomssagen« i Nordslesvig, historisk og litterært vel underbygget.

I juni var han til delegeretmøde på Nyborg Strand og talte her om »Sønderjyllands kirke og skole i overgangstiden.«

Med Diakonissestiftelsens forstander L. J. Koch forhandlede han i Kolding om snarlig oprettelse af en diakonissestation i Haderslev.

Kylling var nu helt fratrådt som sekretær og blevet redaktør sammen med »Dybbøl-Posten«s tidligere redaktør A. Svensson ved det af dem i fællesskab fra 1. april 1919 nystartede konservative lokalblad i Haderslev »Danskeren«, senere »Haderslev Stiftstidende« og »Jydske Tidende.« Han var ansvarlig for en menighedsside med kirkeligt stof, til at begynde med to gange om ugen, senere med større mellemrum. Vi følger her hans stillingtagen til de kirkelige begivenheder i overgangstiden: Man vil »kæmpe for kristen danskhed og dansk kristendom i den danske menighed, hige efter, at de troende skal blive Danmarks salt, ved levende dansk kristendom«, som har været »forbudt i Sønderjylland, blev kaldt verdslig.« Man skulle være »neutral«, hvilket var »ensbetydende med tysk væsen. Den sidste menneskealders kirkeregering overgår alt i retning af uåndelighed og tvangstægt« imod »menighedernes selvbestemmelsesret. Det er nu fejtet bort af Herren.«⁶

Den nye tid fik sit overbevisende udtryk i himmelfartsmødets store tilslutning i Haderslev, over 1000 deltagere. I juni tager han kritisk stilling til den unge pastor Johs. Tonnesens afskedsartikel i »Sædekornet«: »Hvorfor jeg forlader Nordslesvig.« Tonnesen var jo én af de nationalt forstående yngre præster, der — selv afgjort tysk indstillet — var gået ind for en tysk fredspolitik overfor danskerne. Men denne politik og dermed artiklens »udgangspunkt er i virkeligheden den altyske tankegang«, blot med et fredeligere fortegn, Nordslesvigs langsomme fortykning.⁷

Kaftan, som han åbenbart selv har oplevet på visitats i en nordslesvigsk kirke fra kordøren nedlade sig som en romersk kardinal til menigheden, betegner han som »en hierark.« Hans embedsbesættelser i Nordslesvig foretoges »med stor klogskab og lempelig hensynsløshed, en klog mand, der først plukkede frugten, når han fandt den moden. Med sin overlegne intelligens vidste han, at alt for skarp gør skåret.« Den danske gudstjeneste forsvandt i hans tid fra Mel-

lemslesvig. Hans stilling til de grundtvigske frimenigheder var kirkeligt i højeste grad utilbørlig. Men nu skal modersmålet atter »i højsædet i alle de af vore kirkehuse, hvor det blev askepot i biskop Kaftans tid.«⁸

Afstemningen nærmede sig omsider. I sin nytårsartikel 1920 skriver han, at »det år, som nu synker i graven, har været rigt på skuffelser.« Men med »freden følger vor frihed.« Den lykkelige afstemningsdag i Nordslesvig den 10. februar oprandt. »Mellem slagene« kalder han sin næste større betragtning med henblik på den følgende den 14. marts i Mellemslesvig. Han hævder heri, »at ikke mindst kirkens og Guds menigheds forsømmelser overfor Mellemslesvig er skyld i, at kampen for at nå hjem er så hård for vore landsmænd dernede.« Vi skal bede til Gud, »at han også vil give os Danmarks fangne i Flensborg og Mellemslesvig tilbage, om det er hans nådige vilje.«⁹

I modsætning til sin skarpe kritik af pastor Johs. Tonnesen, omtaler han med stor respekt pastor Johs. Schmidt, Vodder, der også har offentliggjort et »Afskedsord« til sin menighed for at blive politisk redaktør i Tønder og senere det tyske mindretals mangeårige repræsentant i det danske folketing. »Han har altid tonet rent flag i enhver henseende hjemme som ude.«¹⁰

Diakonisseanstalten i Flensborg, noterer han, tonede »rent flag for Tyskland« forud for afstemningen den 14. marts.

»Sorrige og glæde« er betegnende nok overskriften for betragtningen til genforeningsdagen: »Og når vi nu ved Nordslesvigs genforeningsfest går til Herrens hus for at takke, lad os så gøre vor Gud det løfte, — alle vi, som vil være brave danske og sande kristne og løfte Thyras og Ansgars arv — at vi vil bede og arbejde for at genvinde hele Slesvig for vort fædreland og vore fædres kirke. Hvis Guds folk i Danmark sætter sig dette mål i ånd og sandhed, så nå målet før eller senere. Lykkes det at vække Mellemslesvig op til levende kristendom ved modersmålets hjælp, så er ulykken afvendt fra menigheden dernede og folket med.«¹¹

Ved det første rigsdagsvalg i efteråret 1920 stillede Kylling sig som konservativ kandidat i Løgumkloster-kredsen.

Så kom i tidens følge de spændende præstevalg, et ja eller nej til, om menigheden ville beholde de siddende præster, som ønskede at blive i deres embede. Kylling havde selv været medlem af det kirke-

lige udvalg, som forberedte overgangen til dansk kirke styre. Det gik ikke, som almindelig ventet. Især i grænseområdet blev tyske præster genvalgt ved tyske stemmers hjælp. I anledning af afstemningerne på Als skriver Kylling da: »De fleste tyske præster har, som ofte nævnt her i bladet, forløbet sig grundigt i den første krigsbegejstring«, også præsterne Mahler og Langlo. Men at alsingerne nu kasserer disse nidkære missionspræster og beholder de ringere, »er såre trist.«¹² Den første rejste da nord på, den anden syd på.

Kylling blev imidlertid træt af det bundne redaktionsarbejde ved et dagblad og længtes efter en friere kristelig gerning, som han nu følte det som sin pligt at skulle tage op i Mellemslesvig.

I 1921 var den senere biskop i Haderslev C. W. Noack blevet dansk præst i Flensborg under »Dansk Kirke i Udlandet«, foreløbig ved kirkesalen »Ansgar«, fra 1927 ved Helligåndskirken. I efteråret 1922 mødte da Kylling, »en lille tætbygget mand«, op i hans stue og tilbød sit medarbejde i et frit kirkeligt arbejde syd for den nye statsgrænse. Han optrædte resolut for Tyskland og flyttede med hustru og datter til Flensborg. Frk. M. S. Christensen, Flensborg, der hørte til familiens vennekreds, siger i dag: »Han var den virkelige pioner i det kristeligt-danske arbejde på landet hernede. På cykel, med tog og til fods tog han lange ture ud på landet, mest vest på, helt over til vesterhavsøerne. Og han var dygtig til både at pløje og så.« De tyske myndigheder så på ny ilde til ham og søgte at hindre hans virke, men han svarede dem: »Ich bin deutscher Rückwanderer. Was wollen Sie mir?« Så måtte de lade ham gå. Men i foråret 1923 kom han dog sammen med andre ud for en husundersøgelse i anledning af de verserende Kanalstat-planer.

Pastor H. F. Petersen kom i 1926 som særlig land-præst til Flensborg og fik et godt samarbejde med den virksomme Kylling.

Han fortæller herom i Sydslesvig-bøgerne »Danske i Sydslesvig«, 1933, og »I krig og fred«, 1946: »Indtil sygdom kom, gav han det danske kristelige ungdomsarbejde på landet i Sydslesvig sin kraft« og mindede samtidig moderlandet om: »Glem ikke at have kristelig omsorg for eders landsmænd syd for grænsen. Hensynsløs sand var vor afdøde ven i ord og færd, både hernede og derhjemme, ret en vægter i den danske kirkes fødestavn Sønderjylland.«¹³ 1946: »Han og jeg talte og travede meget sammen, og vi delte drømmen om

Sydslesvigs opvågningen, den som nu er kommet. Hans kone var også en prægtig dansker.«

Ved Ansgar-festen i 1926 var han sammen med Kylling og andre i Hedeby, ved Halvkredsvolden og Dannevirke, hvor Kylling talte, og derefter til møde i »Slesvighus« med stiftsprovst Ussing.¹⁴ Samme år var Kylling til ungdomskongres i Helsingfors. I Flensborg var han formand for biblioteksforeningen.

I en henvendelse fra støtteudvalget for »Kristeligt ungdomsarbejde syd for grænsen« (H. Bruun, P. Paulsen, J. Mathiesen og præsterne Buck og H. F. Poulsen) siges i oktober 1924, at Kylling »langsomt vinder fodfæste.« Han har også rejst meget nord for grænsen i det forløbne år for at slå til lyd for sagen. Selv skriver han om »En tur på landet« (eftertryk forbydes): Han tog med tog til Læk, hvor der netop var stort marked, og derfra til fods tilbage til Valsbøl. Efterhånden, som de handlende fik munden på gled, iagttog han, kom det sønderjyske mål frem af det sædvanlige nedertyske. Men »modersmålet er bleven frataget befolkningen i kirke og skole. Resultatet er magert. Men jeg har heller ikke regnet med nogen tidlig høst i denne ørken, der skal forvandles til en rosegård.«

I »Levende billeder fra sønden skel« fortæller han om nogle sydslesvigske tragiske skæbner, han havde mødt. En ytrede i en lang samtale, at kun dansk prædiken, ikke tysk, greb ham om hjertet. I gårdejer Brodersens skov i Tarp fik han himmelfartsdag arrangeret et vellykket ungdomsmøde, som samlede ca. 170 deltagere. Pastor Moos og han selv talte. Han tilbød at bruge tysk, men ingen ønskede det. Da gårdejer Lorenz Jepsen i Valsbøl fik indviet en forsamlingsal på sin gård, var han selvskrevet til at være en af talerne.

Men ret snart viste sig under det hårde arbejdspress en tiltagende hjerneforkalkning, der efterhånden gjorde ham helt uarbejdsdygtig, til sidst endda helt formørkede hans tanke. Da var familien i 1928 flyttet til Kollund i mere rolige omgivelser, hvor døden så barmhjertigt løste ham den 7. maj 1931, knap 58 år gammel. Overlæge Schou, Dianalund, hvor han havde søgt lægehjælp, opgav årsagen til at være »den store psykiske belastning før og under verdenskrigen.« Pastor Noack og arbejdsfællen fra ungdomsårene P. Paulsen talte ved jordefærden i Helligåndskirken, pastor Petersen havde jordpåkastelsen på kirkegården ved Møllegade.

Året efter hans død på grundlovsdagen — i forbindelse med den

gensen Schmidt (på dåbsattesten Smed, f. 20. februar 1804 på Østergaard, Kegnæs) og hustru Kirstine Marie Hansen, (f. 9. marts 1801 på Vråbjerggård, Ulkebøl sogn).

Christen J. Schmidt var søn af Christian Jørgensen (Smed) og Cathrina Sophia Chrestensdatter på Kegnæs, og Kirstine Marie Hansen var datter af »unge aftægtsmand« Jacob Hansen og Sille Hinrichsdatter. Jørgen Nissens forældre, bedsteførelde og oldeførelde var alle fra Als. Bortset fra den ene oldefader, der var landsby-smed, var alle tre forudgående generationer landmænd. Det var således et langt skridt, både geografisk og erhvervsmæssigt, Jørgen Nissen havde taget fra landmandssøn i Ulkebøl til direktør i Helsingfors.

Under denne begivenhedsrige udvikling havde Jørgen Nissen medbragt to sølvspænder og et dragtsmykke. Familietraditionen fortæller, at han havde fået dem af sin moder, der igen havde dem fra sine forældre. Fru Nissen erindrede, hendes mand havde nævnt, at de kunne føres tilbage i familien til 1820'erne, d. v. s. til ægteparret Christen Jørgensen Schmidt og Kirstine Marie Hansen.

Dette passer udmærket til dragtsmykket. Det er af typisk alsisk form, og selvom en nøjagtigere datering er umulig, er en placering indenfor perioden 1820—1860 overvejende sandsynlig. Den lille plade med mønster i filigranbelægning er meget benyttet i Sønderjylland, både ved øst- og vestkyst, og anvendelsen af glasflusser i rødt, grønt og blå er især karakteristisk for Sønderborg-egnen. Det er som de fleste dragtsmykker ustemplet, men Sønderborg-mestre som bl. a. J. J. Jürgensen, C. F. Biehl, R. D. Detlefsen og J. Jensen har alle lavet beslægtede arbejder.² Den ældste af dem etableredes som guldsmed ca. 1807, den yngste døde 1870, hvilket passer meget godt med det foreslåede interval. Den sikre anvendelse af flusser tyder dog vel snarest på et tidspunkt efter 1820, men nærmere kan man med rimelighed ikke komme.

Noget anderledes ligger det med skospænderne. Da dr. phil. S. Schoubye umiddelbart efter gavens ankomst til Sønderborg så dem, fastslog han straks ud fra stemplingen, at de var norske, udført i Bergen. En nøjere undersøgelse uddybede denne bestemmelse.³ Spænderne er forsynet med ikke færre end 5 stempler hver. For det første Bergens bystempel, en tårn- eller portagtig bygning over 7 prikker, i en variant, der anvendtes i sidste halvdel af 1790'erne.⁴

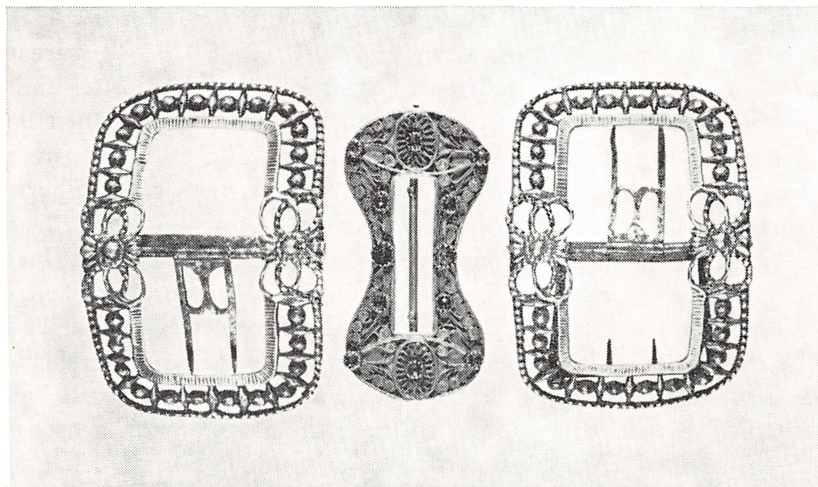

Fig. 1: Skospænder af sølv, udført 1796 af A. Blytt, Bergen.
I midten et sonderjysk dragtspænde. Mus. p. Sbg. Slot.

På samme side af spænderne er et lidt udvisket stempel med MP. Dette står for stadsguardeinen eller, som det hedder i Norge, wardeinen, Mathias Pettersen. Han var wardein i Bergen fra 1790 til sin død 1812. Han var født i København 1733, og efter at have udlært dér som guldsmedesvend blev han 1761 mestersvend i Bergen og tog året efter borgerskab, da han havde lavet et guldsmykke som mesterstykke. Han var oldermænd for guldsmedene i Bergen 1784—86 og havde forud for sin tiltræden som wardein været på et kursus i Kongsberg og aflagt prøve, før han overtog kontrollen med sine tidligere kollegers arbejde.⁵

På spændets modsatte side står tre stempler. Det ene er tallet 96, et årsstempel af den type, der anvendtes i Bergen før 1800. Der kan således ikke være tvivl om, at der er tale om året 1796. Nabostemplet indskrænker oven i købet dateringen, idet det er et såkaldt månedsmærke, nemlig tegnet for stenbukken. Dette tegn dækker perioden 21. december—21. januar, og spændet har altså været hos wardeinen til godkendelse og stempning lige omkring nytår 1796.

Det femte stempel er i og for sig det vigtigste, idet det er guldsmedens eget stempel, et noget udvisket, men dog klart læseligt AB i en oval.⁶ Dette mærke dækker over guldsmeden Andreas Blytt, en

af klassicismens første og dygtigste repræsentanter i Bergen. Han var af et gammelt guldsmededynasti i byen, født 1754 og i årene 1765—74 i lære hos farbroderen Michael Hansen Blytt. Efter endt læretid forblev han som svend i sin fødeby i 5 år og drog først da ud på en 8-årig vandring, der førte ham først til København, hvor han i 2 år var hos mester Peter Thrige, dernæst til Sct. Petersborg, hvor han blev i flere år hos mester Christian Gottfried Reixel. Den videre vandring førte ham via Lybæk og Hamborg til London. Her fik han først arbejde hos juveler Sim i 1784, men sprogvanskelighederne tvang ham til at opgive. Trods dette forblev han i England til oktober 1787, altså i tre år, hvor han havde skiftende lærepladser og vel efterhånden fik lært sproget. Fra London returnerede han direkte til Bergen, tilbragte det obligatoriske mesterår hos farbroderen og udførte derpå sit mesterstykke: en guldsnudsåse på 8 lod og en ring. Den 11. januar 1791 tog han borgerskab, fra 1801—1803 var han laugets oldermann, og han forblev til sin død 1825 en af Bergens største og mest velhavende guldsmede.

Øjensynligt var det opholdet i England, der gjorde størst indtryk på Andreas Blytt. Af og til kaldtes han endog »engelske Blytt«. Han blev klassicismens mest fremtrædende repræsentant i Bergen, og blandt hans bedste arbejder fra 1790'erne kan nævnes bl. a. en flødekande fra 1794 og en sennepskande fra 1798. Efter århundredskiftet blev de gennembrudte former hyppigere, bl. a. i en stærkt engelskpåvirket sukkerskål fra 1814. Andreas Blytt lavede adskillige store pragtarbejder som en themaskine, lysestager, skåle m. v., men også adskillige skeer, lysesakse, fiskespader og puncheøsere. De er alle præget af sikker proportionering og dygtigt håndslag.

Et væsentligt simplere præg har hans bondesølv. Det er i stor udstrækning blevet til i standardforme, mere eller mindre mekanisk fremstillede og sandsynligvis for størstedelens vedkommende værkstedsarbejde. Der kendes ikke særlig mange smykker fra Blytts hånd, men blandt de kendte er enkelte dygtigt udførte filigranarbejder. Hertil kommer så nu de omtalte skospænder. De er dog nok udformede over støbte blymodeller og hører således til de mere mekanisk prægede værkstedsarbejder — selv om Blytt altså i modsætning til, hvad der var almindeligt på de fleste dragtsmykker, har sørget for en fuldstændig stempling af begge spænder.

Skospænderne viste sig altså at være ældre end 1820, som slægts-

traditionen havde udpeget. Men der skal selvfølgelig også beregnes en vis tid fra fremstillingen i Bergen i 1796, til de dukker op i Sønderborg på Als.

Det er dog et spørgsmål, om der behøvede at gå særlig lang tid. Forbindelsen fra Sønderborg til Norge var ganske livlig i disse år. Fra midt i 1770'erne og frem til 1807 var der næppe et år, hvor ikke en eller flere Sønderborg-skipperere var i Norge.⁷ De fleste nåede nok kun til Sydnorge, men blandt mange eksempler kan dog nævnes, at skipper Peter Prahm, der i 1777 gjorde hele fire rejser til Norge, var i Bergen i 1780, i 1786 var skipper Chr. Jebsen også i Bergen, i 1799 var skipper Peter Wolf helt i Trondhjem, og i 1805 var den senere bykasserer Carl Iversen på sin første Norges-tur i Bergen med korn. Og de er kun nogle få eksempler af mange. Helt anderledes udviklede situationen sig efter 1807. Sønderborg-skipperne søgte ganske vist stadigt ihærdigt til Norge, men stedse hyppigere skete det, at skibene blev opbragt af englænderne, — således i 1808, 1809 (3 skibe), 1810 og 1811. Også på andre ruter mistede Sønderborg en del skibe under krigen. I 1814 var antallet af skibe, hjemmehørende i Sønderborg, formindsket med 40, og først i 1835 nåede skibsflåden atter op på de 67 skibe, den havde været på i 1795, men med en smule mindre tonnage.

Ved freden i 1814 var desuden dobbeltmonarkiet Danmark-Norge ophævet, og den sikre afsætning af landbrugsprodukter i Norge ophørte. Enkelte Sønderborg-skibe genoptog ganske vist sejladsen på Norge allerede fra 1816, men trafikken nåede langt fra samme omfang som før krigen.

Således kan det altså ikke med fuld sikkerhed afvises, at de to spænder er kommet fra Bergen til Sønderborg efter 1814. Det kan heller ikke udelukkes, at de er kommet til Als via Åbenrå eller måske snarere via Flensborg, hvorfra der omkring 1800 var en særdeles livlig forbindelse til Norge. Alligevel må det dog anses for den mest rimelige forklaring, at de indenfor årene 1796—1807 er blevet bragt direkte til Sønderborg. Her har så en af Jørgen Nissens forfædre købt spænderne. Den tidligere datering gør det imidlertid sandsynligt, at det ikke var Jørgen Nissens bedsteforældre, men snarere en af oldeforældrene, der var spændernes første ejer. Da de er beregnet til herresko, og de åbenbart er kommet gennem den

Fig. 2:
 Dragt fra Før.
 Stik af J. Rieter og
 J. Senn, 1804.

mødrene slægt, er det vel rimeligst at tænke enten på Christian Jørgensen Smed på Kegnæs eller Jacob Hansen fra Ulkebøl.

Som nævnt har disse skospænder været beregnet til herresko. De er imidlertid finere end de spænder, man ellers brugte. Træsko var den normale fodbeklædning, og kun i byerne brugte man lædersko i større udstrækning. Til søndagsbrug havde man på landet træsko med blanke messingbeslag, og kun ved finere lejligheder gik man her med lædersko. Også i byerne benyttede man hyppigst træsko til arbejdsbrug, eller når man gik på gaden, hvor damerne risikerede at få deres skørter tilsmudsede i pløret. Den lidt pænere fodbeklædning var derimod spændesko, omkring 1800 lavhælede, sorte lædersko med tinspænder. Sådanne tinspænder kendes i stor udstrækning fra hele landet i en rig variation både til herre- og damesko. Sølv-

spænder var væsentlig sjældnere, almindeligst blandt de mere velhavende købstadsborgere, men kendtes dog også til fint brug hos de lidt mere velhavende gårdmænd. Nåede man overhovedet til at købe et sæt sølvspænder, skete det vel hyppigst i forbindelse med brylluppet, og siden anvendtes de så fortrinsvis ved større højtideligheder.

Egentlig hørte der for mændenes vedkommende fire spænder til et sæt, nemlig to på skoene og to på knæbukserne. Skospænderne blev mere benyttede fra omkring 1680, men sejrede dog først over skosløjferne mellem 1700 og 1730, og først noget før 1750 var knæspænderne fulgt med overalt. I rokokotiden var sættet med fire spænder enerådende, og omkring 1770 blev spændet på herreskoene ofte meget stort og nedhængende på hver side. Det bredte sig hurtigt fra Paris til Europas øvrige hovedstæder og derfra noget langsommere ud i de enkelte lande. I århundredets sidste årti blev den engelske skomode imidlertid dominerende over den franske over det meste af Europa, så endog franskmændene fulgte efter den engelske mode.⁸ Da Andreas Blytt jo var særlig engelsk påvirket, har vel også hans spænder været up to date i 1796. Det er dog værd at bemærke, at man allerede i et skifte i Sdr. Sejerslev i 1704 møder et sæt skospænder, vurderet til 35 sk., så det var heller ikke altid, man på landet var så meget bagefter.⁹ På Holbergs tid fulgte man i København nøje med Pariser-moden, og da knæbukserne under den franske revolution afløstes af lange bukser, så knæspænderne forsvandt, fulgte man hurtigt med i København. Allerede før 1800 havde de lange bukser vundet indpas i landets hovedstad. Når en københavnsk arbejdsmand i 1820'erne brugte en stadsdragt med sølvspænder ved knæene og spidssnudede sko med store sølvspænder, så betragtedes han som uhyre gammeldags klædt.¹⁰ Når en så fremtrædende og velstående mand som borgmester Richtsen i Tønder i 1821 efterlod 5 par skospænder, må det antages, at de stammede fra hans unge år.¹¹ På landet holdt knæbukserne sig imidlertid et godt stykke ind i 1800-tallet, og sko med sølvspænder kunne træffes helt op omkring til 1850.

På J. Rieters tegninger og akvareller fra omkring 1805 ses sko med spænder på dragter fra Amager, Valby og både Nord- og Sydsjælland, og af hans og Joh. Senns 21 dragtstik fra de frisiske øer fra 1804 ses kvindesko med spænder på 4 billeder fra Før (Fig. 2) og

et par af billederne fra Sild.¹² Den alsiske mandsdragt fra ca. 1830 på museet i Sønderborg har mørkeblå hvergarns-knæbukser med et lille tinspænde og sorte sko med ovale tinspænder. I de af S. Schoubye fremdragne skifter nævnes sølvskospænder i 14 skifter, det ældste fra omkring 1704, det yngste (fra Rømø) fra 1841. Den normale brug af sko med spænder forsvinder altså fra landet så sent som henimod midten af 1800-tallet, og da man siden mere bevidst begyndte at klæde sig i egnsdragter, opfattede man sorte sko med sølvspænder som det normale tilbehør til folkedragterne.

På de fotografier, der i 1871 blev taget af Hansen, Schou og Weller rundt i landet af folk i egnens dragter, bærer de fleste denne skoform.¹³

Skønt det måske nok var forholdsvis få sølvspænder, de enkelte guldsmede fremstillede, var det dog et fast led i enhver guldsmeds repertoire. Der kendes skospænder udført af et meget stort antal guldsmede over hele landet. I Chr. Bøjes materialesamling til danske guldsmedes stempler indgår således sølvskospænder fra bl. a. Næstved, Odense og Ålborg, fra det sidstnævnte sted endda et par udført så sent som efter 1837. Også i København lavede adskillige guldsmede skospænder. Den berømte Frederik Fabritius leverede endda et sæt af guld til kronprinsen i 1732, og nye sæt i guld leveredes til hoffet i 1735 og 1738, mens sønnen Christopher i 1759 leverede et sammenhørende sæt sko- og knæspænder i guld. I Frederik Fabritius' bo indgår ialt 12 par skospænder, hvoraf de 2 sæt var med tilhørende knæspænder.¹⁴

Fra Nordslesvig kendes adskillige spænder. Helt overdådigt virker den store samling blymodeller til dragt-, knæ og skospænder fra det Bødewadtske værksted i Tønder Museum. Fire medlemmer af familien Bødewadt virkede i tidens løb i Tønder, den ældste med borgerskab fra 1761, og i blymodellerne ses vekslende stilformer fra senbarok over rokoko og Louis XVI til empire — altså åbenbart også her en forsinkelse i stilpræg i forhold til storbyernes mode.¹⁵

Foruden modellerne er også mange spænder bevaret til vore dage. I Tønder Museum findes således skospænder stemplet af Peter Petersen og M. B. Meinert, Tønder, Christoffer Hiller, Løgumkloster, og Anders Jørgensen Maler, Skærbæk, og i Åbenrå Museum af B. S. Rosendahl, ligesom der findes flere sæt i Haderslev Museum. Også på Nationalmuseet findes en del skospænder erhvervet i Slesvig.

Et par erhvervet på Rømhø er i gennembrudt arbejde, et andet par er prydet med sølvfiligran, og andre ustemplede er erhvervet i Rinckenæs, på Før og ved Ostenfeld. Af de stemplede er sæt udført af Nic. Hansen i Haderslev og Poul Hansen i Tønder. Ligesom ved blymodellerne er der tale om flere forskellige stilarter og udformninger.

Det sæt spænder, museet nu har modtaget, hører til en ganske bestemt gruppe indenfor de mange forskellige udformninger. Blytt-spænderne er rektangulære med afrundede hjørner, og på hver langside er anbragt en sløjfe. Spændet består af en indre og ydre ring og herimellem er anbragt skiftevis lange tværstave og runde knopper. Det er denne sidste detalje, der har særlig interesse. Hele spændet er støbt, og grundlaget er altså en blymodel, som de kendes fra det Bødewadtske værksted. Derefter er det så blevet efterbehandlet og forsynet med torn og bøjle af jern. Til efterbehandlingen hører en hamring af alle de små runde knapper, der derved fik en stærkt facetteret overflade.

Meningen med denne facethamring er ganske klar. Guldsmeden har i sølvet villet efterligne de endnu finere spænder, der var prydet med ædelstene. Det var af indlysende grunde ikke almindeligt med ædelstensbesatte skospænder, og heller ikke denne gruppe sølvspænder er særlig talrig, men netop i Sønderjylland findes flere, der i den henseende er beslægtet med Andreas Blytts arbejde fra Bergen.

Skospænder med ædelstene købtes kun af de rigeste. Ved det franske hof var de almindelige, og det danske hof søgte at leve op hertil. I 1722 leverede guldsmed Frederik Fabritius et sæt diamantbesatte skospænder til Chr. VI, i 1731 først et sæt med 36 rosensten, dernæst et sammenhørende sæt knæ- og skospænder med henholdsvis 24 og 28 rosenstene. I 1738 leverede han til hoffet sit dyreste sæt skospænder af forgyldt sølv besat med diamanter og 48 rosenstene. Prisen for dette pragtstykke var 145 rigsdaler. Sønnen Christopher lavede i 1766 skospænder med brillanter og 1769 skospænder tæt besat med ialt 250 krystaller.¹⁶

På Kunstindustrimuseets smykkeudstilling 1960 var vist et sådant samlet sæt på fire spænder (fig. 3). Det stammer fra 1700-tallets slutning og er af sølv, besat med bjergkrystal. Det angives, at det muligvis er svensk, men det kan dog også være norsk eller måske københavnsk.¹⁷ Der er i alle tilfælde ingen tvivl om, at det er spæn-

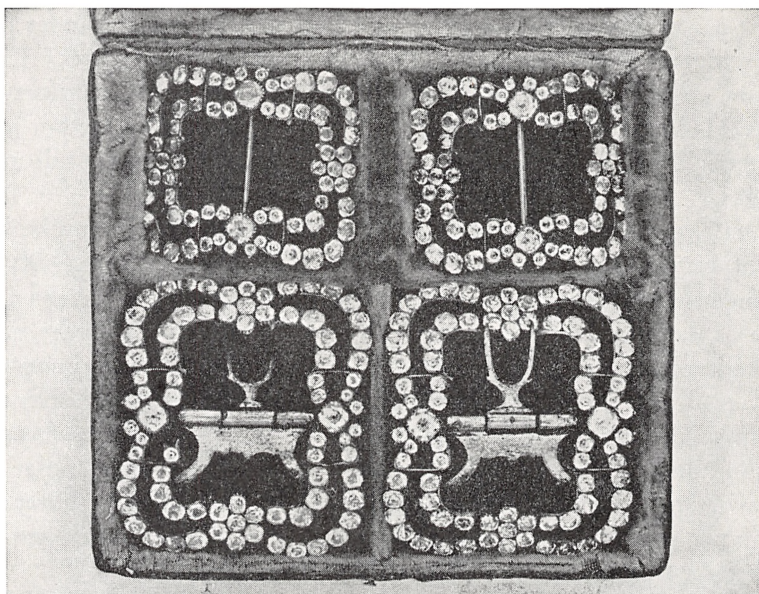

Fig. 3: Sæt af sko- og knæspænder af sølv med bjergkrystal.
Slutn. af 18. årh. Privateje.

der af denne art, der har været det oprindelige forbillede for Blytts norske skospænde.

Blytt var for øvrigt ikke den eneste norske guldsmed, der efterlignede diamantbesætningen. Ganske vist var flertallet af de norske skospænder ligesom de danske uden denne særlige udformning, men nogle må dog regnes til denne specielle gruppe. Det gælder bl. a. et sæt fra Buskerud, der befinder sig i Drammens Museum, og som med gennembrudt arbejde, sidesløjfer og en række fine, hamrede knopper er nært beslægtet med Blytts arbejde. Andre eksempler på skospænder med diamanthamrede knopper kendes fra Aremark og fra Sjaak i Gudbrandsdalen.¹⁸

Meget nærmere ved originalerne end disse efterligninger står et spænde, vistnok til en kvindesko, der findes i Museet på Sønderborg Slot (fig. 4). Det er ganske vist ikke så kostbart som sølvspænderne, men en langt mere direkte efterligning af de ædelstensprydede stykker, idet det er udført i en gullig metallegering, hvori der er indsat en tæt række facetslebne uægte sten. Torn og bøjle af jern. Både i

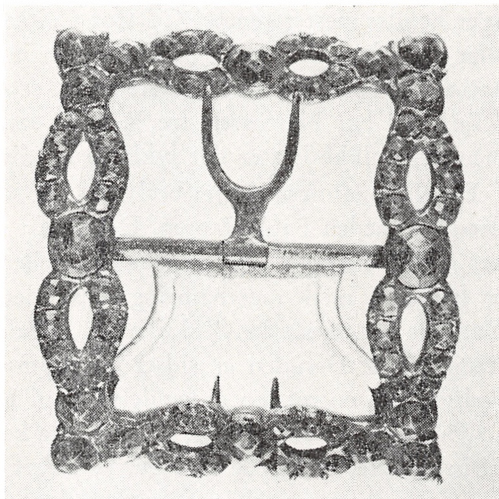

Fig. 4: *Metalspænde
med uægte stene.
Mus. p. Sbg. Slot.*

størrelse og form svarer spændet nøje til spænderne fra smykkeudstillingen. Det er skænket museet 1947 og stammer fra Sønderborg.

Omtrent samtidig med gaven fra Finland erhvervede museet et andet par skospænder (fig. 5). Også disse er af sølv i gennembrudt arbejde, og diamantefterligningen er her fremhævet ved, at hver enkelt knop ikke blot er facetslebet, men også er anbragt på en lille flade, der er ridset, som var det en ædelstensindfatning. Det er ret stort og stærkt krummet, som om det var beregnet til en højvristet sko. Begge spænder er stemplede, men desværre er stemplerne sat så skævt i, at de ikke kan identificeres. På hver er der spor af ialt tre stempler. Det ene er to bogstaver, et C og muligvis et Z. Det andet er et bogstav i en takket indfatning, måske et M. Det tredje ser ud som XX, men stemplets højre side mangler. Ud fra dette kan med sikkerhed fastslås, at stemplerne ikke stammer fra en sønderjysk mester. Også de kongerigske og norske - som Blytts - kan udelukkes. Det er heller ikke lykkedes at finde beslægtede stempler i Tyskland, uden at man dog helt kan afvise, at der kan være tale om en tysk mester. De nærmeste muligheder synes imidlertid at være enten Holland eller England.

Amsterdams bymærke er tre kryds på række, og fra 1807 fik Harlingen tre kryds, to øverst og et under. Fra to andre hollandske

byer kendes mesterstempel CZ (for C. Zeermann i Hoorn 1817—24) eller GZ (for G. Zanstra i Heerenveen indtil 1807), men en kombination, der passer til alle tre stempler, er det ikke lykkedes at finde. I England har Newcastle tre X'er på samme måde som Harlingen, men heller ikke her er det lykkedes at finde en endelig løsning.¹⁹

På Nationalmuseet er et beslægtet sæt sølvspænder, udført af Tønder-guldsmeden Paul Hansen. Det består af et glat bånd og to rækker runde knapper, der slynger sig mellem hinanden, og knapperne er forsynet med facethamring. Spænderne er stemplet med Paul Hansens mestermærke, PH i oval, Tønder bymærke og lødighedsstemplet 28. Desuden er ridset inskriptionen »MSH 1803«, et vidnesbyrd om en ret sen anvendelse. Paul Hansen, der fik borgerskab i 1753, og som døde 1830, er en af de bedst kendte Tønder-mestre, og listen over bevarede arbejder er meget lang og alsidig, varierende fra kirkesølv over talrige hovedvandsæg til skeer, dragtsmykker og knapper. Foruden de her nævnte skospænder ejer også Tønder Museum et par.

Endelig findes i Sønderjylland en lille gruppe skospænder, hvor afstanden til diamantefterligningen er lidt større end ved de hidtil nævnte, men hvor den gennembrudte form og facetterne dog tydeligt vidner om samme udgangspunkt.

De tre befinder sig på museet i Sønderborg. De to udgør et sammenhængende sæt. De er uden stempel, men har et indprikket MMI, vel den første ejers initialer. Det tredje stykke er blevet udfladet, fordi det sekundært er omdannet til brystsmykke. Det er øjensynligt lavet over samme model som sættet, men er måske lidt løsere i udførelsen og lidt slappere i formen. Det er stemplet hele fire gange med et sammenslynget NW i en oval, og på bagsiden er indprikket MF. Stemplet er særlig interessant, fordi det drejer sig om Nordborg-mesteren Niels Søren Winter. Han var født ca. 1793 og levede i Nordborg, fra han etablerede sig ca. 1818, til 1863.

Mestre uden for Sønderborg by kendes kun i et mindre antal fra flækkerne eller landet. Bøje nævner kun 7 fra Nordborg og har endda kun stempler for de 3. Den ældst kendte landsbyguldsmed i Sønderborg amt er vel Chr. Clausen i Sebbelev, og desuden kendes kun en enkelt, nemlig i Oksbøl.

Fra Winters hånd kendes desuden en spiseske med rød sten og

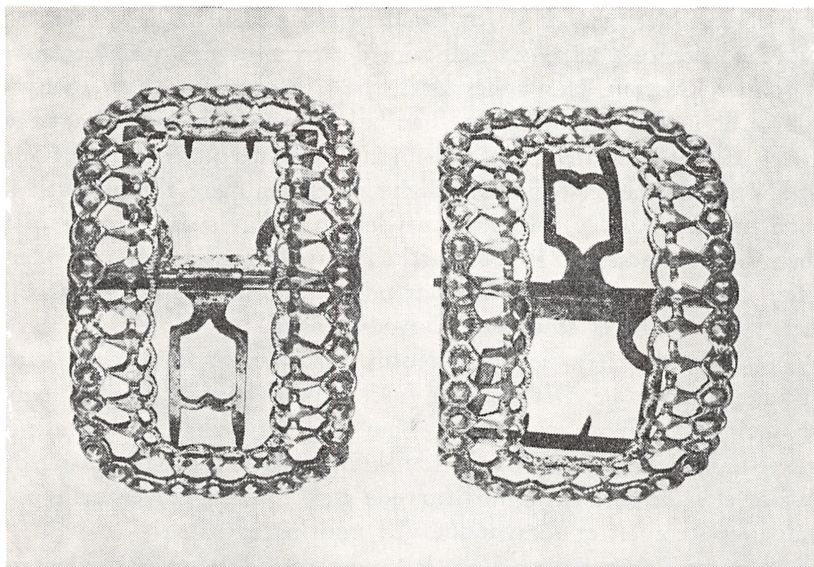

Fig. 5: Skospænder af sølv med „diamanthamring“. Mus. p. Sbg. Slot.

noget dragtsølv, ligesom han har repareret forskelligt altersølv i Havnbjerg, Oksbøl og Nordborg kirker.²⁰

Efter dette ville det have været rimeligt at tillægge også de to ustemplede skospænder til guldsmed Niels Winter. I Tønder Museum har man imidlertid et fjerde skospænde, der må være lavet over en helt identisk model. Det er stemplet med mestermærke M for Tønder-guldsmeden M. B. Meinert.²¹ Han var født 1732, fik borgerskab 1758 og døde 1825. Han er velkendt gennem adskillige arbejder, bl. a. en tedåse i Davids samling og hovedvandsæg, spiseskeer og dragtknapper i Tønder Museum, Flensborg Museum og på Gottorp. Spændet bærer desuden lødighedsstemplet 28, altså et gedigent stykke sølv.

Blandt Haderslev Museums sølv-skospænder findes også to spænder af helt samme model som den her omtalte. Selv om man skulle tro, at de udgjorde et sæt, viser det sig, at de er kommet til museet med mange års mellemrum og fra hver sit sted, og en nøje betragtning viser nuanceforskelle i efterbehandlingen af kanten, ligesom det ene har torn af messing, det andet af jern. En undersøgelse af stemplerne viser da også, at to forskellige mestre har lavet dem. Det

ene er stemplet med et M for Tønder-guldsmeden M. B. Meinert og lødighedsstemplet 28, altså helt som det ovenfor nævnte eksemplar i Tønder Museum. Han synes altså, som rimeligt er, at have benyttet sin blymodel flere gange, og han havde øjensynlig gjort dragtsølv til et af sine specialer. Det andet Haderslev-spænde har også både lødigheds- og mesterstempel. Lødigheden er den mere almindelige 24, mens mesterstempelt, der er ret utydeligt, muligvis skal læses H. P., men måske snarest M. P. for Martin Petersen Hummelhof i Tønder. Han var mester 1796-1827 og har udført adskillige gode sølvarbejder, ikke mindst et stort antal hovedvandsæg.

Nøjagtig den samme spændeform forekommer desuden på to spænder i privateje. Det ene, der findes i Bolderslev, Bjolderup sogn, er ligesom Nordborg-stykket lavet om til dragtsmykke, men ændringerne har været mere radikale, idet kun overdelen er bevaret, og de ovale felter er forsynede med farvede glasflusser. De eventuelle oprindelige stempler er forsvundne ved ændringerne.

Stempler findes derimod på det andet spænde, der er i privateje i Sønderborg. Som på Tønder-arbejdet er det forsynet med det gode lødighedsstempel 28 og desuden med mesterstempelt J. J. J. i en oval. Dette dækker over Sønderborg-guldsmeden Jürgen J. Jørgensen (f. ca. 1779, etableret ca. 1807, d. 1837), også en særdeles velkendt guldsmed, der har lavet adskillige gode sølvarbejder, bl. a. en kaffe-kande, hovedvandsæg og forskellige skeer.²² Dette spænde har også samme model som grundlag, men er måske i sin stramme form og med de kvadrerede felter i næsten cirkulær udførelse kvalitetsmæssigt det bedste af de efterhånden 7 forskellige sæt skospænder. Desuden afviger det ved, at bøjlen ikke som på de øvrige er af jern, men af sølv, og også her er der stempler. Det er bare ikke Jørgensens, men derimod et endnu uidentificeret NA eller MA samt en leopard set fra siden. Sidstnævnte er Londons bystempel, og den her benyttede udformning kendes kun indenfor tidsrummet 1776—96. Denne bøjle er altså engelsk, er blevet erhvervet af guldsmed J. J. Jørgensen og benyttet i skospændet.

Mindst fire forskellige mestre fra så forskellige steder som Nordborg, Sønderborg og Tønder har altså lavet skospænder på grundlag af aldeles identiske blymodeller. Disse modeller må derfor til en vis grad have været fællesgods fra værksted til værksted, på samme måde som maler- og billedskærerværksteder gennem tiderne arbej-

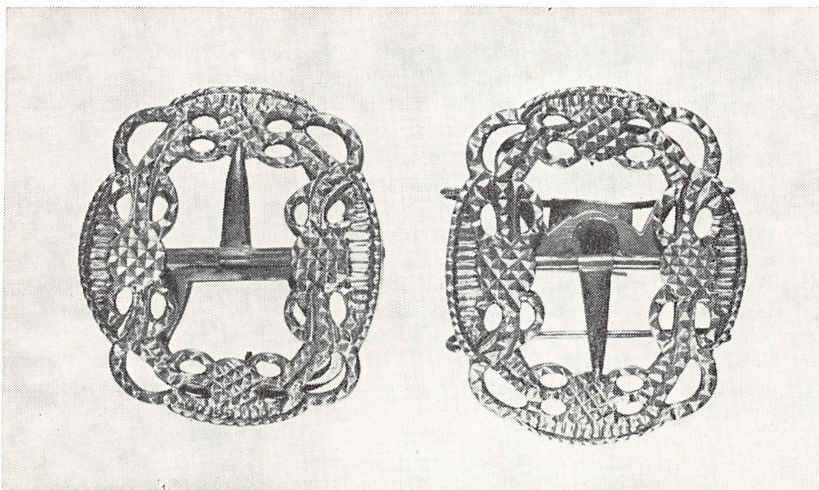

Fig. 6: Skospænder af sølv. Til venstre udført af J. J. Jørgensen, Sønderborg. Privateje. Til højre udført af Niels Winther, Nordborg. Mus. p. Sbg. Slot.

dede med de samme kobberstik. Muligvis har de enkelte guldsmede kunnet købe modeller hos de handlende. Snarere er der tale om, at en svend under sine vandringer har fået lov at kopiere en model, eller en svend har medtaget et vist antal kopier, når han slog sig ned som mester. Man kan efter dette næppe tvivle på, at Niels Winther fra Nordborg har hentet sin model hos J. J. Jørgensen i Sønderborg — kvalitetsforskellen peger tydeligt denne vej. Måske kan man også gætte på, at den oprindelige blymodel er blevet til i England, den tilsyneladende gentagne tilknytning til England, som flere af de her behandlede spænder synes at udvise, kombineret med den kendsgerning, at netop efter 1780 begyndte engelske skomoder at dominere over franske, så de vandt indpas ved det franske hof — alt dette synes at underbygge tanken om en stærk engelsk påvirkning af hele denne særlige gruppe ædelstensinspirerede skospænder.

Fru Nissens gave til museet i Sønderborg havde selv været ude på lange rejser fra Bergen til Ulkebøl og videre over Stockholm til Helsingfors. Nu har dens historie givet anledning til en lidt anden rejse i tid og rum. Dette par spænder kan derved tjene som eksempel på, hvad en enkelt genstand i et museum kan fortælle, og hvilke kultursammenhænge og kulturveje den kan bidrage til at belyse.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Museet modtog 1965 denne værdifulde gave fra fru Helene Nissen. Helsingfors, sammen med en del familiepapirer og forarbejde til hendes mands slægtshistorie. Fru Nissen oplyste i et udførligt ledsagebrev, at hun sendte disse ting, for at de kunne »komme tilbage til den landsdel, hvor min mand var født og hvor hans slægt hørte hjemme«.
2. C. A. Bøje: Danske guld- og sølvmærker, 1946, s. 406, og tillæg, 1949, s. 85. Jvf. S. Schoubye: Guldsmed Jens Jensen, i: Jens Raben - et mindeskrift, 1960, s. 186—197 og K. Withen: Alsingerdragten, i: Bogen om Als, 1956, s. 183—200.
3. Th. Krohn-Hansen og R. Kloster: Bergens gullsmedekunst fra laugstiden, I—II, 1957, s. 173—83, 211—17, 241, 263—65 og 346—49. Dr. phil. S. Schoubye takkes for udbytterig drøftelse af spænderne og deres stempler.
4. Th. Krohn-Hansen og R. Kloster, 1957, s. 346 f. Stemplet er en let varieret udgave af det gengivne fra 1795, men ligger fjernere to gengivne fra 1793 og 1801.
5. Th. Krohn-Hansen og R. Kloster, 1957, s. 173—80, 241 og 348. Stemplet er en variant af det s. 348 som nr. 2 gengivne.
6. Th. Krohn-Hansen og R. Kloster, 1957, s. 263—65. Spændets stempel er snarest det s. 262 øverst viste, men synes dog at afvige lidt.
7. Sønderborg skipperlaugs retsprotokol og protokol over pæle- og ballastregnskab i Skipperlaugets arkiv i Mus. p. Sbg. Slot. Jeg takker havneformand Niels Knudsen for hjælp ved udskrifter fra laugets papirer. Jvf. J. Raben: Sønderborg søfart (Fra Als og Sundeved, 1934) og J. Raben: Sø og havn, i Bogen om Als, 1956.
8. E. Jäfvvert: Skomod och skotillverkning. Stockholm, 1938, s. 78—98.
9. S. Schoubye: Guldsmedehåndværket på Tønder-egnen, 1961, s. 234.
10. H. Frøsig og U. Thyrring: Klæder, i: Dagligliv i Danmark, I, 1963, s. 328 og 338 f.
11. S. Schoubye, 1961, s. 233.
12. S. Schoubye, 1961, s. 211 ff. m. planche I-IV, og s. 234.
13. Ellen Andersen: Danske bønders klædedragter, 1960, flere ill.
14. A. Fabritius m. fl.: Fabritius sølv og guld, 1958, s. 67 ff.
15. S. Schoubye, 1961, s. 234 og fig. 351.
16. A. Fabritius, 1958, s. 67, 70, 76, 89 og 91.
17. Smykket i dansk eje, katalog 1960, nr. 171, fig. s. 67.
18. H. Arneberg: Norsk prydkunst. Oslo 1920, planche skospænder. R. Berge: Norsk bondesylv. Risør, 1925, spalte 497—502 og planche LXXVIII.
19. E. Voet jr.: Nederlanse Goud- en Silvermerken 1445—1951. 1951. M. Rosenberg: Der Goldschmiede Merkzeichen, 1922—28.
20. Danmarks kirker, Sønderborg amt, 1961 ff., jvf. Bøje, 1946, nr. 2065—66.
21. S. Schoubye, 1961, s. 294, jvf. Bøje, 1946, nr. 2847 og 3578.
22. Bøje, 1946, nr. 2748—2752.